

บทที่ 3

การก่อตัวของประวัติศาสตร์ชาติในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วิวัฒนาการของสำนึกในอดีต ตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ เป็นรากฐานสำคัญต่อกระบวนการการก่อตัวของ "ประวัติศาสตร์ชาติ" (National History) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การพยายาม "จัดอดีต" แห่งสังคม โดยกำหนดความเป็นปึกแผ่นและลักษณะร่วมบางประการ ตลอดจนการเริ่มให้ความสำคัญเชิงดินแดนอันเป็นขอบเขตแห่งรัฐบนพื้นผิวโลก เป็นวิวัฒนาการแห่งการเกิด "สำนึกในความเป็น "ชาติ" "ที่สำคัญ เมื่อสภาพทางการเมือง การปกครอง สังคม และเศรษฐกิจเกิดการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ (Modern) ในสมัยรัชกาลที่ 5 สำนึกในอดีตได้ถูกให้ความสำคัญและมีการจัดอดีตให้กระจ่างชัดขึ้น ซึ่งเกิดจากการผลักดันของชนชั้นนำ ในสังคม โดยอาศัย "อำนาจรัฐ" จนกลายเป็น การจัดอดีตความเป็นมาของสังคมในระดับ "ชาติ" ที่มีพัฒนาการ ควบคู่ไปกับพัฒนาการทางการเมืองการปกครองในรูปแบบ "รัฐ" ความจำเป็นบางประการทำให้เกิดการกำหนด "ทิศทาง" ในการสร้างภาพแห่งอดีตเหล่านั้นขึ้น และกลายเป็นกระแสที่ถูกผลักดันออกจากศูนย์กลางแห่งอำนาจ กระจายเข้าสู่ความรับรู้ของกลุ่มคนในระดับชั้นต่างๆ ของสังคมที่อยู่ภายใต้ปริมณฑล แห่งอำนาจรัฐ อันเป็นลักษณะการสร้างกระแสแห่งสำนึกในการมอดิตร่วมกัน โดยการเร่งรัดและปลุกฝังจากศูนย์กลางการเมือง การปกครอง มีความเปลี่ยนแปลงมากมายที่เกิดจากพฤติกรรมเหล่านี้ ตั้งแต่การกำหนดทิศทางหรือสร้างภาพแห่งอดีตเพื่อก่อสร้างสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในสังคม กระบวนการการรับรู้และปรับเปลี่ยนภาพอดีตในสภาวะการณ์ต่างๆ ไปจนถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการการผลักดันของอำนาจรัฐ กับความรับรู้ในสังคมท้องถิ่น (ธิดา สารยา, 2529) ซึ่งเป็นสิ่งที่น่าสนใจในการแสวงหาคำตอบจากปรากฏการณ์ดังกล่าวอันจะส่งผลให้สามารถทำความเข้าใจต่อพัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติได้ชัดเจนขึ้น

การเกิดสำนึกแห่งความเป็น "ชาติ" ในสมัยรัชกาลที่ 5

มีนักวิชาการในปัจจุบันหลายท่านให้ความสนใจต่อกระบวนการการเกิด "รัฐ" หรือ "ชาติ" ในสังคมรัตนโกสินทร์ โดยศึกษาจากพัฒนาการของรัฐไทยที่เกิดการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมา นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้สรุปแนวการศึกษาพัฒนาการของรัฐไทยที่มีมาแต่ดั้งเดิมไว้ว่าอาศัยกรอบกว้างๆ ของคำว่า "สยามเก่า" และ "สยามใหม่" โดยสยามเก่าคือระยะเวลาก่อนการปฏิรูปการเมืองการปกครอง พ.ศ.2435 ซึ่งแนวความคิดในลักษณะนี้ "เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้วกลับจะเห็นว่าเป็นอันตรายมากกว่าให้ประโยชน์..."สยามเก่า" ทำให้เรามองไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายบรรดามีซึ่งเกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ไทยเป็นเวลาหลายศตวรรษ นับตั้งแต่สมัยลพบุรีจนถึงรัชกาลที่ 5 เวลาอันยาวนานซึ่งครอบงำวิวัฒนาการอันน่าตื่นตะลึงของสังคมไทยนี้ ไม่สามารถถูกจับให้หยุดนิ่งอยู่ในคำว่า "สยามเก่า" ได้ง่ายๆ เช่นนั้น...การเน้นความแตกต่างระหว่าง "สยามเก่า" กับ "สยามใหม่" ไม่ช่วยให้เข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปของกษัตริย์ได้อย่างแท้จริง...ยุค "สยามใหม่" จึงเกิดขึ้นโดยปราศจากรากฐานภายในสังคมรองรับ ความไม่สนใจรากฐานภายในสังคมที่รองรับ

ความเปลี่ยนแปลงนี้เองที่ทำให้ไม่สามารถอธิบายได้ว่าสังคมไทยได้พัฒนามาสู่สภาพปัจจุบันนี้ ซึ่งไม่เหมือนตะวันตก แต่ก็ไม่เหมือน "สยามเก่า" อย่างไร" (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527: บทนำ)

ในงานเรื่อง "ปากไก่และไบเรือ" นิธิได้เสนอให้เห็นถึงพัฒนาการทางสังคมที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในยุคที่เรียกว่า "สยามใหม่" นั้น มิได้เกิดจากพลังผลักดันจากภายนอก อันได้แก่อารยธรรมและอิทธิพลจากตะวันตกเพียงอย่างเดียว หากแต่กระบวนการการเปลี่ยนแปลงของสังคมภายในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เอง มีส่วนสำคัญต่อปรากฏการณ์ดังกล่าว

...พลังผลักดันจากภายนอกเพียงอย่างเดียวไม่เคยกำหนดแนวทางการเปลี่ยนแปลงของสังคมใดได้อย่างแท้จริง การจะเข้าใจแนวทางการเปลี่ยนแปลงของสังคมใด ควรจะให้ความสำคัญอย่างเพียงพอแก่เชื้อแห่งความเปลี่ยนแปลงซึ่งสถิตในสังคมนั้นอยู่แล้ว ปราศจากเชื้อเหล่านี้ สิ่งที่มาจากภายนอกจะไม่มีทางงอกงามขึ้นได้...(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527:บทนำ)

นิธิเสนอแนวความคิดเกี่ยวกับพัฒนาการทางสังคมไทยที่วิวัฒนาการมาเป็นรัฐชาติ เกิดจากกระบวนการการปรับเปลี่ยนทางสังคมในหลายลักษณะ ตัวอย่างเช่น ในงานเรื่องภาษาไทยมาตรฐานการเมือง ความว่า

"สำเนียงหรือภาษามาตรฐานจำนวนมากของเอเชียมีปัจจัยของการเกิดรัฐชาติอยู่เบื้องหลังค่อนข้างสูง ทั้งนี้เพราะการศึกษามวลชนและเทคโนโลยีของการสื่อสารคมนาคมแผนใหม่เข้ามาสู่เอเชียเกือบจะพร้อมๆ กันกับการเกิดจิตสำนึกในเรื่องรัฐชาติ สำเนียงมาตรฐานของภาษาไทยก็ได้เป็นข้อยกเว้น และด้วยเหตุดังนั้น สำเนียงหรือภาษามาตรฐานจึงมีประเด็นการเมืองแฝงเร้นอยู่ค่อนข้างสูง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือว่า สำเนียงมาตรฐานมิได้มีหน้าที่เป็นเพียงเครื่องมือสำหรับสื่อสารกันอย่างสะดวกขึ้นของคนในภาษาเดียวกันเท่านั้น แต่เป็นเครื่องมือในการดำรงอุดมการณ์และโครงสร้างทางสังคมชนิดที่ชนชั้นนำของชุมชนอันเป็นชาตินั้นๆ ต้องการให้เป็นด้วย ในข้อนี้ก็ไม่ได้ยกเว้นสำเนียงมาตรฐานของภาษาไทยก็เช่นกัน การศึกษามวลชนและการสื่อสารคมนาคมแผนใหม่เริ่มตั้งมั่นขึ้นในสังคมไทยเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชสมัยนี้ถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างมโหฬาร...ผลของการเปลี่ยนแปลงนั้นทำให้ในระยะยาวแล้วรัฐชาติไทยก็อุบัติขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้แต่พระราชอาณาจักรสยามที่เกิดขึ้นแทนที่กรุงศรีอยุธยาอันหาได้เป็นรัฐชาติไทยอย่างแท้จริงไม่" (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ภาษาไทยมาตรฐานการเมืองในภาษาและหนังสือ 17 (ต.ค.27-มี.ค.28), หน้า 18-20)

สมเกียรติ วันทะนะ เป็นอีกผู้หนึ่งซึ่งให้ความสนใจต่อพัฒนาการของรัฐไทย โดยอธิบายแนวความคิดเรื่อง กำเนิดโลก กำเนิดสังคม และกำเนิดรัฐ จากการตีความในแนวความคิดแบบไตรภูมิที่ปรากฏในอัครคัมภีร์สุตรา ไตรภูมิพระร่วง ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดกา (สมเกียรติ, 2524:99-115) โดยได้ข้อสรุปถึง

พัฒนาการการเกิดสังคมและรัฐของมนุษย์ และกล่าวถึงการใช้อำนาจของผู้ปกครองรัฐผ่านอำนาจธรรม (ชาติ) คือกฎแห่งกรรมทางพุทธศาสนา อำนาจพุทธ เทพนิกร คือเทพทางศาสนาพุทธ อำนาจพราหมณ์เทพนิกร คือเทพทางศาสนาพราหมณ์ อำนาจภูตผีปีศาจ และอำนาจแห่งผู้ปกครองพุทธรัฐ (สมเกียรติ, 2533:197-220) ซึ่งผู้ปกครองจะใช้อำนาจเหล่านี้ในสังคมเรื่อยมาจนถึงปลายรัชกาล ที่ 3 เมื่อถึงรัชกาลที่ 4 เริ่มเกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบการใช้อำนาจ โดยเน้นการให้ความสำคัญต่ออำนาจของ “มนุษย์” มากขึ้น ระบบอำนาจดั้งเดิมค่อยๆ เสื่อมสลายไปอย่างช้าๆ นอกจากนี้ในงานเรื่องสองศตวรรษของรัฐและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย มีการเสนอพัฒนาการของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ค่อนข้างชัดเจน โดยการใช้การเปลี่ยนแปลงของงานเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยเป็นหลักในการตรวจสอบพัฒนาการของรัฐไทย จากจุดมุ่งหมายของการผลิตประวัติศาสตร์นิพนธ์ในช่วงต่างๆ ซึ่งมีการจัดแบ่งความเปลี่ยนแปลงไว้ดังนี้

1. ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 ประวัติศาสตร์นิพนธ์มีลักษณะเป็นบทเรียนแห่งกษัตริย์ภาพ โดยปรากฏงานเขียนทางประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร เป็นยุคของ “รัฐจักรวรรดิ” มีองค์พระมหากษัตริย์เป็นองค์รัฐอธิปัตย์ ใช้พระราชอำนาจในระบบหัวเมืองและเมืองประเทศราช แนวความคิดที่ปรากฏในงานประวัติศาสตร์นิพนธ์มุ่งยืนยันสิทธิธรรมในการสืบทอดอำนาจของราชวงศ์ และเป็นบทเรียนของกษัตริย์ในการเรียนรู้พระราชกรณียกิจของกษัตริย์ในอดีต

2. ช่วงรัชกาลที่ 5 - พ.ศ.2475 ประวัติศาสตร์นิพนธ์มีลักษณะเป็นบทเรียนแห่งสามัคคีธรรม ปรากฏงานประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบพงศาวดารใหม่ โดยเน้นการวิเคราะห์ สังเกต ตั้งคำถามมากขึ้น เป็นยุคของ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิ” กษัตริย์ยังคงเป็นองค์รัฐอธิปัตย์ โดยใช้พระราชอำนาจจากส่วนกลางอย่างเต็มที่ครอบคลุมไปยังดินแดนทุกแห่งในพระราชอาณาเขต จุดมุ่งหมายของงานเขียนทางประวัติศาสตร์ต้องการเน้น เอกภาพและความสามัคคี โดยใช้สถาบันชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ เป็นแกนหลักในการดำเนินเรื่อง โดยพยายามก่อให้เกิดสำนึกของการอยู่รวมและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในพระราชอาณาจักร

3. ช่วง พ.ศ.2475 - สงครามโลกครั้งที่สอง ประวัติศาสตร์นิพนธ์มีลักษณะเป็นบทเรียนแห่งความก้าวหน้า ปรากฏงานเขียนทางประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม จัดเป็นยุคของ “รัฐประชาชาติ” ซึ่งมีรัฐธรรมนูญเป็นจุดศูนย์กลาง อันเป็นตัวกำหนดอำนาจอธิปไตยที่มาจากประชาชนและสะท้อนผลของการใช้อำนาจควบคุมดินแดนทั่วประเทศ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ในระยะนี้ได้ให้ความสำคัญต่อชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์-รัฐธรรมนูญ ซึ่งแสดงให้เห็นบทเรียนแห่งความเจริญหรือเสื่อมโทรมในอดีต ที่จะเป็บบทเรียนแห่งการปฏิบัติในปัจจุบัน

4. ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง - พ.ศ.2500 ประวัติศาสตร์นิพนธ์มีลักษณะของบทเรียนแห่งการต่อสู้ ปรากฏงานเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบมาร์กซิสต์ โดยงานเขียนทางประวัติศาสตร์มุ่งพัฒนาความเปลี่ยนแปลงทางสังคมมากขึ้น

5. ช่วง พ.ศ.2500 - ปัจจุบัน ประวัติศาสตร์นิพนธ์มีลักษณะเป็นบทเรียนแห่งวิจารณ์ญาณปรากฏงานเขียนทางประวัติศาสตร์แบบวิชาการที่เน้นความหลากหลายในการแสดงความคิดเห็นที่เป็นเสรีนิยม มีการตีความและวิพากษ์วิจารณ์เรื่องราวในอดีตอย่างกว้างขวาง โดยเปิดกว้างทางวิธีการศึกษาและการนำเสนอ (สมเกียรติ วันทะนะ, 2527)

ธงชัย วินิจจะกุล เป็นนักวิชาการอีกท่านหนึ่งซึ่งพยายามมองการก่อตัวของ "รัฐ" "รัฐชาติ" และ "ความเป็นชาติ" ในสมัยรัตนโกสินทร์ ในงานเรื่อง ความเป็นชาติไทยผลผลิตของนิยาม (ธงชัย วินิจจะกุล, 2531:69) มีการเสนอแนวทางการศึกษาเรื่อง "รัฐ" เท่าที่ผ่านมาในประเทศไทยว่ามีจุดเริ่มต้นหลังเหตุการณ์ พ.ศ.2516 นอกเหนือไปจากการศึกษาทางด้านรัฐศาสตร์ก่อนหน้านั้น โดยทางรัฐศาสตร์มีการกำหนดว่า "รัฐสามารถมีความหมายเหมือนกับ "ประเทศชาติ" ซึ่งจะต้องมีองค์ประกอบสำคัญคือ ดินแดน ประชากร รัฐบาล และอำนาจอธิปไตย...ของรัฐ-ประเทศชาติแบบนี้ ยังสามารถนำไปใช้เป็นตัวแบบแก่การคิดหรือรับรู้ ในสังคมในอดีตด้วย เช่น การกล่าวถึงประเทศไทยสมัยสุโขทัย ชาติไทยสมัยอยุธยา ดินแดนของไทย และอำนาจอธิปไตยของไทยสมัยพระนเรศวรมหาราช" (เรื่องเดียวกัน. 69) แต่การอธิบายภาพรัฐในทางรัฐศาสตร์ไม่เพียงพอต่อกระแสความคิดและภูมิปัญญาหลัง พ.ศ.2516 เป็นต้นมา ซึ่งให้ความสนใจในรูปแบบและพัฒนาการของรัฐไทยมากขึ้น กล่าวคือ รัฐชาติ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของพัฒนาการรัฐไทยซึ่งยังมีองค์ประกอบอื่นๆ อีกมากมาย และรัฐประชาชาติ ได้ถูกให้ความสำคัญและอธิบายระบบโครงสร้างทางสังคมในลักษณะของเศรษฐศาสตร์การเมืองมากขึ้น แต่ยังไม่สามารถอธิบายได้อย่างกระจ่างชัดว่า ความเป็นชาติคืออะไร มีความสัมพันธ์อย่างไรกับรัฐประชาชาติ ธงชัย ได้แสดงให้เห็นว่า มีความพยายามในการอธิบายความหมายของรัฐอยู่ 2 ลักษณะ คือ ประการแรก รัฐหมายถึงสถาบันที่มีการจัดตั้ง ทรัพยากร และกลไกที่มีความชอบธรรมในการครอบครองโดยใช้อำนาจทางการเมืองเพื่อสถาปนาความมั่นคงตลอดจนระเบียบของสังคม ในกรณีนี้หมายถึงการมองรัฐโดยผ่านศูนย์กลางแห่งอำนาจและล่องเลยไปถึงผู้ปกครองคือรัฐบาลเป็นตัวแทนของรัฐ ประการที่สอง รัฐหมายถึงสังคมหรือชุมชนอยู่ ภายใต้อำนาจทางการเมืองครอบคลุมถึงกัน เช่น การกล่าวถึงรัฐศักดินา รัฐทุนนิยม หรือการที่นักประวัติศาสตร์ กล่าวถึงรัฐต่างๆ เช่นรัฐอยุธยา และการให้ความหมายของรัฐทั้งสองประการได้ตัดความสำคัญของ"ความเป็นชาติ" ไป

ธงชัยได้ชี้ให้เห็นว่า สำนักของความเป็นชาติ ดำรงอยู่ก่อนรัฐชาติหรือรัฐประชาชาติ (ในความหมายของนักวิชาการทั่วไปมักจะยึดถือว่ารัฐชาติคือรัฐประชาชาติ) อย่างน้อยที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 5 ความคิดว่าสยามเป็นประเทศชาติหนึ่งได้เกิดขึ้นแล้ว และมีได้มีความหมายเพียงความเป็นชาติพันธุ์ แต่มี "นัย" ที่ครอบคลุมมากกว่านั้น ธงชัยได้ให้ข้อสรุปว่า แท้ที่จริงแล้วความเป็นชาติมิได้เกิดขึ้นในยุครัฐประชาชาติ หากแต่เกิดขึ้นอย่างน้อยในยุครัฐสมบูรณาญาสิทธิ และมีการสร้างเงื่อนไขตลอดจนคุณลักษณะของความเป็นชาติเรื่อยมา เช่น รัชกาลที่ 6 พยายามสร้างแนวคิดเรื่องชาติที่เป็นองค์อินทรีย์ภาพ โดยมีสมาชิกใน

ชาติเป็นส่วนประกอบและมีพระมหากษัตริย์เป็นหัวใจของชาติ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ทรงกำหนดคุณลักษณะของชาติไทย คือความรักเอกราช การประสานประโยชน์ และความใจกว้าง ในขณะที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม พยายามสร้างลักษณะของวัฒนธรรมแห่งความเป็นชาติขึ้นในกลุ่มสังคมทุกระดับ ซึ่งทั้งหมดตรงซัดให้ข้อสรุปว่า พฤติกรรมต่างๆ มีความสัมพันธ์กับการเกิด "มายาภาพทางประวัติศาสตร์" อันหมายถึงการให้ความสำคัญของความเป็นชาติ จนกลายเป็นสัญลักษณ์ในการตอบปัญหาทางประวัติศาสตร์ต่างๆ ดังความว่า

...ในประวัติศาสตร์ เราจะพบของประวัติศาสตร์ไทยอยู่ที่การต่อสู้กับ "ชาติอื่น" ตั้งแต่จีนในสมัยน่านเจ้าและอ้ายลาวจนถึงจักรวรรดินิยมตะวันตก ในศตวรรษที่ 19-20 ประวัติศาสตร์แบบนี้ตอกย้ำการต่อสู้เพื่อเอกราชและความอยู่รอดของชาติไทย จนกลายเป็นเหตุผลประเภท "กล่องสารพัดนึก" ต่อปรากฏการณ์หลายๆ อย่างในอดีต พระเจ้าตากบ้าเพราะกรำศึกสงครามรักษาชาติยุคทองของวรรณกรรมไม่ว่า สมัยพระนารายณ์ หรือรัชกาลที่ 2 เป็นไปได้เพราะภาวะปลอดภัยจากการคุกคามจากต่างชาติ... (เรื่องเดียวกัน. 71)

ในงานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของธงชัย เรื่องสยามกับแผนที่ : ประวัติศาสตร์ความมีตัวตนของสยามประเทศ ได้แสดงแนวความคิดในการปฏิเสศมายาภาพทางประวัติศาสตร์โดยใช้ "แผนที่" แสดงเขตแดนของรัฐไทยสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นตัวกำหนดภาพที่แท้จริงของการเป็นชาติเชิงดินแดน "แผนที่" จะไปดูเหตุทางโครงสร้าง เหตุทางการเมือง ใครทำสงครามกันเมื่อไร...ผมกลับตอบง่ายๆ ว่าความรู้ อะไร ความคิดอะไร ที่ทำให้ผิวโลกที่คนโบราณไม่เคยรับรู้ว่าเป็นประเทศไทยนี้กลายเป็นประเทศไทยขึ้นมา" (ธงชัย. บทสัมภาษณ์ในปริทัศน์รัฐไทย) ในการอธิบายพัฒนาการของรัฐไทย ธงชัยได้ใช้แผนที่เป็นตัวกำหนดความเป็นรูปธรรม โดยให้ความหมายว่า การยอมรับเขตแดนจากการทำแผนที่เป็นลักษณะการรับรู้ทางภูมิศาสตร์ใหม่ของคนไทย ซึ่งแม้จะมีมาก่อนหน้านั้น แต่ยังมีได้ถูกกำหนดและสร้างเป็น "เส้นเขตแดน" ของ "ประเทศไทย" ที่ชัดเจน และมีความเห็นว่า แผนที่ในระบบความคิดแบบไตรภูมิหรือดินแดนต่างๆ ที่ปรากฏในตำนานพุทธศาสนาใช้ "แผนที่ทางภูมิศาสตร์" หากแต่เป็นตัวแทนของการให้ความสำคัญต่อมิติทางสถานที่นั้นๆ ในระบบความคิดแบบดั้งเดิม การให้ความสำคัญของแผนที่อันเป็นความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ซึ่งเข้ามาจากตะวันตก ช่วยอธิบายอธิปไตยของ "รัฐไทย" ได้กระจ่างชัดกว่าเดิม เมื่อมีการกำหนดเส้นเขตแดนอย่างแน่ชัด อำนาจอธิปไตยย่อมเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะกรณีการปราบฮ่อจนถึงเหตุการณ์ ร.ศ.112 เป็นลักษณะของการกำหนดอำนาจอธิปไตยที่สมบูรณ์ของรัฐไทย โดยการกำหนดเส้นเขตแดนในแผนที่ "ความเป็นตัวตนของชาติ" จึงเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่นั้นเรื่อยมา

...ประเทศไทยแต่ก่อนไม่มีดินแดนในความหมายที่รู้จักกันในปัจจุบัน เรามีดินแดนในแบบอื่นที่เป็นพระราชอาณาจักร กำหนดขอบข่ายไม่ได้ เราเรียกตัวเองว่าประเทศไทย

ในความหมายมีประเทศไม่ได้...เหตุก็คือ ความรู้ทางภูมิศาสตร์แบบใหม่เข้ามา...ช่วงระยะเวลาปราบฮ่อจนถึง ร.ศ.112 และหลังจากนั้น คือกระบวนการที่ราชสำนักสยามกับฝรั่งเศส ต่างก็เป็นมนุษย์สมัยใหม่ที่ติดต่อกันในแบบใหม่ จึงพยายามจะนำความรู้ทางภูมิศาสตร์ชนิดใหม่มาใส่ลงไปบนความจริงบนผิวโลก...มนุษย์ตกเป็นเครื่องมือของความรู้ภูมิศาสตร์ที่จะไปสร้างให้ผิวโลกกลายเป็นประเทศ คือกลายเป็นความจริงชนิดใหม่ขึ้นมา มนุษย์มีบทบาทมาก แต่ในกรณีนี้มนุษย์ไม่ใช่ศูนย์กลาง มนุษย์ถูกความรู้ทางภูมิศาสตร์บงการ โดยที่ตัวเองจะรู้ตัวหรือไม่ก็แล้วแต่ ให้สร้างความเป็นจริงขึ้นมาตามที่ความรู้นั้นถูกต้องและต้องการให้มีอยู่ คือต้องมีประเทศที่มีขอบเขต...(ธงชัย. การได้ดินแดนกับความทรงจำอำพราง 101-102)

ธงชัยได้เสนอว่า การกำหนดเขตแดนโดยระบบภูมิศาสตร์แบบใหม่ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนั้น เป็นสิ่งที่น่าจะแสดงออกถึงการปฏิเสธแนวคิดเรื่อง "ไทยเสียดินแดน" เพราะก่อนหน้านั้นไทยไม่มีดินแดนในระบบภูมิศาสตร์แบบใหม่ ดังนั้น จึงไม่มีการเสียดินแดน การกำหนดเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเป็นการ "ได้ดินแดน" ต่างหาก นอกจากนี้ ธงชัยยังตั้งข้อสังเกตว่า การเกิด "แผนที่ทางประวัติศาสตร์" นั้นเป็นเพียงการสร้างมายาภาพจากความรู้ในปัจจุบันไปสู่อดีต ดังนั้น แผนที่ทางประวัติศาสตร์ที่ถูกจัดทำขึ้นโดยบุคคลในสมัยหลัง ไม่มีทางที่จะกำหนดสภาพตามความเป็นจริงขึ้นมาได้ เพราะ "แผนที่ประวัติศาสตร์ทำงานได้ด้วยวิธีการไม่ได้อ้างอิงถึงพื้นผิวโลกจริงๆ แผนที่ประวัติศาสตร์ไม่ใช่เครื่องมือที่ถูกผลิตอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ แต่แผนที่ประวัติศาสตร์คือการอ้างอิงถึงประเทศไทยในปัจจุบันขึ้นอยู่กับความรู้เกี่ยวกับประเทศไทยในปัจจุบัน แล้วฉายภาพย้อนกลับไปในอดีตด้วยความรู้ประวัติศาสตร์ชุดหนึ่ง" (เรื่องเดียวกัน. 108) อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดของธงชัยเป็นการมองพัฒนาการของรัฐในแง่มุมใหม่ผ่านแนวการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ซึ่งผูกพันอยู่กับในความเป็นชาติ การรักษาเอกราช การสร้างเอกภาพของชาติ ซึ่งทำให้การมองภาพพัฒนาการของรัฐในอดีตก่อนหน้านั้นถูกกำหนดโดยในลักษณะเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องน่านเจ้า อ้ายลาว สู้โขทัย หรือรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งที่ในความเป็นจริง ธงชัยพยายามจะบอกว่าสิ่งดังกล่าวเป็นมายาภาพทางประวัติศาสตร์ สิ่งที่เราควรจะมองคือความมีตัวตนของรัฐเชิงดินแดนที่เป็นรูปธรรม อันกำหนดได้จากแผนที่ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ที่ก่อให้เกิดความมีตัวตนของรัฐเชิงดินแดนขึ้น ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของแห่งความเป็นชาติเรื่อยมา

จากแนวความคิดของนักวิชาการต่างๆ เป็นแนวทางที่สำคัญต่อการศึกษ ัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติเป็นอย่างยิ่ง หากพิจารณากระบวนการเปลี่ยนแปลงของ "สำนักในอดีต" เป็นหลัก จะพบว่า สมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการให้ความสำคัญต่อความเป็นมาของกลุ่มสังคมของตนในลักษณะที่เน้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันบ้างแล้ว ในช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 มีความพยายามจัดอดีตแห่งความเป็น ปึกแผ่นอย่างกว้างๆ ซึ่งจะพบในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ในระยะนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 4 ความสน

ใจในเรื่องรัฐเชิงดินแดนเริ่มปรากฏร่องรอยให้เห็น มีการประเมินพระราชอาณาเขตแห่ง "สยามประเทศ" อย่างคร่าวๆ เช่น ในพระราชสาส์นแสดงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ 4 เหนือ "ดินแดน" ต่างๆ ที่พระราชทานไปยังต่างประเทศ การกำหนดเส้นแบ่งปันพรหมแดนบางแห่งใน พ.ศ.2407 (ร.4, 2506:31-34) การพยายามตรวจสอบพระราชอำนาจที่แท้จริงของรัชกาลที่ 4 หรือแม้แต่การให้ความสำคัญต่อกษัตริย์ในฐานะ "เจ้าของแผ่นดิน" แม้จะปราศจากการทำแผนที่อาณาเขตและพรหมแดนที่ชัดเจนในการก่อตัวเป็นรูปร่างของรัฐ ตามระบบภูมิศาสตร์ตะวันตกก่อนการเข้ามาของพระวิภาคภูวดล ชาวอังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 สำนักแห่งความเป็นปึกแผ่นของสังคมได้เกิดขึ้นแล้วโดยการสร้างภาพรวมแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในลักษณะของสำนักในอดีตและการเกิดการให้ความสำคัญของรัฐเชิงดินแดนอันเป็นมิติทางขอบเขตและสถานที่อันมีอยู่จริงบนผืนโลก

ลักษณะของรัฐในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะของรัฐเชิงดินแดนที่ปรากฏรูปร่างและขนาดแสดงความมีตัวตนของรัฐ โดยแผนที่ชัดเจนขึ้น มีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางแห่งพระราชอำนาจทรงสิทธิ์อย่างสมบูรณ์ใน "พระราชอาณาเขต" เชิงดินแดนที่แน่นอนชัดเจนนั้น ซึ่งเรียกกันว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิ (สมเกียรติ. ธงชัย. นิธิ.) อาจกล่าวได้ว่า เป็นพัฒนาการของความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของกลุ่มสังคมจาก "สำนักในอดีต" ที่มีรากฐานมาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ มีข้อถกเถียงในแวดวงวิชาการเกี่ยวกับการกำหนดจุดเริ่มต้นและความหมายของ "รัฐชาติ" ที่เกิดขึ้นในพัฒนาการของประเทศไทย โดยมีข้อสรุปเบื้องต้นว่า รัฐชาติ คือรัฐประชาชาติซึ่งไม่เกิดขึ้นก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ซึ่งเป็นการให้ความหมายของรัฐชาติโดยผูกพันอยู่กับทฤษฎีทางรัฐศาสตร์ที่กำหนดว่า รัฐจะต้องประกอบไปด้วย อำนาจอธิปไตย พรหมแดน ประชากร และลักษณะการใช้อำนาจปกครอง (สมเกียรติ, 2527) และ "ชาติ" ก็น่าจะหมายถึงไปถึงอำนาจอธิปไตยอันเกิดจากประชาชน (เรื่องเดียวกัน) ในงานวิจัยชิ้นนี้มีได้ต้องการยืนยันถึงกำเนิดหรือจุดเริ่มต้นของ "รัฐชาติ" หากแต่ต้องการแยก "สำนักในความเป็นชาติ" ออกจากพัฒนาการของประเทศไทยที่ให้ความหมายว่า รัฐชาติคือ รัฐประชาชาติ เพราะรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กระแสแห่งการเกิด "สำนักในความเป็นชาติ" ได้เริ่มขึ้นแล้วในสังคมไทย ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของ "ประวัติศาสตร์ชาติ" (National History) โดยมีได้สัมพันธ์กับ "รัฐชาติ" ในสมัย "รัฐประชาชาติ" ตามการแบ่งพัฒนาการของประเทศไทยในกลุ่มนักวิชาการแต่อย่างใด

ความหมายของ "ชาติ" ในสังคมไทยแต่เดิมผูกพันอยู่กับ "กำเนิด" (ธงชัย. ความเป็นชาติไทย ผลผลิตของนิยาม. 70) และเริ่มมีการจัดแบ่งความแตกต่างของกำเนิดทางภาษา เชื้อชาติ วัฒนธรรม เช่น การจัดแบ่งกลุ่มสังคมในโลกมนุษย์ออกเป็นชาติภาษาต่างๆ ในเรื่องนางนพมาศ การแบ่งเชื้อชาติในงานวรรณกรรม เช่น เรื่องพระอภัยมณี ของสุนทรภู่ การจำแนกความแตกต่างของกลุ่มชนในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 4 เช่น "บางแห่งแลเป็นที่อยู่ของชนชาวต่างประเทศ มีเพศ มีภาษาต่างๆ หลายอย่างคือ ลาว เขมร ลาวขาว แลกำพูชา มลายู กะเหรี่ยงแลอื่นๆ" (ร.4, 2521:48) หรือ "ลาวโยน ลาวเขมร...ลาวขาว...กะเหรี่ยงบางเหล่า...แลชาวแลชาติต่างๆ อื่นๆ อีกเป็นอันมาก" (ร.4, 2521) และเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงของ

"สำนึกในอดีต" ความแตกต่างทาง "กำเนิด" มิได้เป็นปัญหาสำคัญในการรวมตัวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคมในรูปแบบรัฐ หากว่าความแตกต่างเหล่านั้นถูกควบคุมอยู่ภายใต้ปริมณฑลแห่ง "พระราชอำนาจ" ดังความในหนังสือนางนพมาศที่ว่า "เหตุดั่งนั้นไซ้ ประเทศภาษา 2 ภาษา 3 ภาษาบ้าง 4 ภาษาบ้าง รวบรวมกันเข้าจึงเรียกว่าเป็นพระมหานคร" (นางนพมาศ, 2513:6)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ลักษณะของ "ความเป็นชาติ" ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ความพยายามผลักดันประเทศให้ก้าวไปสู่ความทันสมัย โดยการปฏิรูปทางด้านต่างๆของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเกิดรัฐเชิงดินแดนโดยแผนที่ซึ่งสร้างความมีตัวตนของรัฐที่ชัดเจนขึ้น การเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตก ก่อให้เกิด "สำนึกแห่งความเป็นชาติ" ที่หมายถึงการก่อเกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของกลุ่มสังคมภายในรัฐที่มีตัวตนแน่นอน โดยมีเอกลักษณ์แห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวร่วมกัน เช่น มีพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำของรัฐ การมีขอบเขตดินแดนชัดเจน ความมีเอกราชและความเป็นปึกแผ่นที่จะต้องธำรงรักษาไว้โดยบุคคลที่อยู่ภายในรัฐนั้น ดังพระราชดำริของรัชกาลที่ 5 ความว่า

...แผ่นดินสยามนั้น ประกอบไปด้วยราษฎรที่ถือกันว่าเป็นเชื้อชาติเดียวกัน เพราะมีพระมหากษัตริย์องค์เดียวกันเป็นผู้ปกครอง และพูดภาษาเดียวกัน แม้ว่าจะจะเป็นไทยบ้าง ลาวบ้าง ก็ตาม ภาษาที่พูดก็เพียงเพี้ยนไปบ้างเท่านั้น มิใช่พูดกันคนละภาษา...(ร.5, 2516:47)

สำนึกในความเป็นชาติได้เริ่มขึ้นจากชนชั้นนำในสังคมก่อนที่จะค่อยๆ แผ่กระจายลงไปยังสังคมส่วนล่าง จะเห็นได้ชัดเจนจากความพยายามสร้างสำนึกดังกล่าวจากกลุ่มชนชั้นนำ ดังพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 5 ความว่า

...จะตัดการซึ่งไม่เป็นธรรมแลทางที่เดือดร้อนให้สิ้นไป ให้ประชาชนทั้งปวงรู้สึกว่าเป็นชาติอันหนึ่งอันเดียวกันโดยสนิท มิได้เลือกกำเนิดแลศาสนา ให้มหาชนรู้สึกรักชาติแลประเทศของตน...(ร.5, 2517: 540)

จะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงพยายามกำจัดความแตกต่างทางเชื้อชาติ ภาษา ศาสนา ของชนกลุ่มต่างๆ ภายใน "พระราชอาณาเขต" เพื่อสร้างสำนึกแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้เกิดขึ้น เช่น เมื่อทรงส่งข้าหลวงไปประจำเมืองหลวงพระบาง ใน พ.ศ.2434 ทรงมีพระราชสาส์นกำชับวิธีปฏิบัติตัวแก่ข้าหลวง ดังความว่า "ข้าหลวงต้องประพฤติตัวให้เป็นที่รักใคร่นับถือของพวกลาว อย่าให้ถือว่าเปนลาวชาติหนึ่ง ไทยชาติหนึ่ง ให้ประพฤติเช่นถือว่าไทยกับลาวเปนชาติเดียวภาษาเดียวกัน" (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.5. รล 3/32) ในการปฏิรูปการเมืองการปกครอง มีการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางโดยจัดแบ่งลักษณะการปกครอง

เป็นมณฑลต่างๆ มีระบบเทศบาลควบคุมดูแลและขึ้นตรงต่อเมืองหลวง ได้แสดงให้เห็นชัดเจนถึงการขจัดความแปลกแยกที่จะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นชาติในภูมิภาคต่างๆ โดยทรงเปลี่ยนชื่อมณฑลที่เน้นความแตกต่างทางเชื้อชาติให้หมดสิ้นไป ได้แก่

1. มณฑลลาวเฉียง ประกอบไปด้วย 6 หัวเมือง คือ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน น่าน แพร่ เปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพภายหลัง
2. มณฑลลาวพวน ประกอบไปด้วย 6 หัวเมือง คือ อุตร ขอนแก่น นครพนม สกลนคร เลย หนองคาย เปลี่ยนเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ ก่อนจะเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดรภายหลัง
3. มณฑลลาวกาว ประกอบไปด้วย 7 หัวเมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ เปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นมณฑลอีสานภายหลัง
4. มณฑลเขมร มี 4 หัวเมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ พนมตรก เปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงใต้ ก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นมณฑลบูรพาในภายหลัง
5. มณฑลลาวกลาง มี 3 หัวเมือง คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ เปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา

การกำหนดลักษณะร่วมแห่งความเป็นชาติในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เป็นการให้ความสำคัญต่อความเป็นปึกแผ่นและการสร้างความสัมพันธ์ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน บนเส้นทางพัฒนาการของประเทศไทย ความรู้สึกร่วมเป็นสิ่งสำคัญที่ถูกให้ความหมายเพื่อสร้าง "สำนึกแห่งความเป็นชาติ" ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ทรงใช้คำว่า "แผ่นดินสยาม ซึ่งเป็นที่เกิดของเราและบูรพการีของเรา" (สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์, 3) บรรยายถึงเรื่องราวเกี่ยวกับดินแดนของไทย

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของสำนึกในความเป็นชาติ ในสมัยรัชกาลที่ 5 คือการเริ่มแยกสถาบัน "กษัตริย์" ออกจากความเป็น "รัฐ" กล่าวคือ องค์พระมหากษัตริย์ถูกให้ความสำคัญในฐานะผู้ปกครองดินแดนและองค์ประกอบอื่นๆ ที่ก่อตัวขึ้นเป็นรัฐ ในขณะที่ "ความเป็นชาติ" เป็นหน้าที่ของประชาชนทุกหมู่เหล่า อันรวมถึงพระมหากษัตริย์ ในการธำรงรักษาและส่งเสริม "ชาติ" ให้อยู่รอดปลอดภัยและเจริญก้าวหน้า ประชาชนมีพันธกิจที่จะต้องปฏิบัติต่อ "ชาติ" โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำในการกำหนดหน้าที่ต่อชาติ ดังกล่าว ซึ่งเป็นการตระหนักถึงความสำคัญของความเป็นชาติในลักษณะใหม่ ที่ประชาชนควรจะเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของชาติร่วมกัน มากกว่าความรู้สึกว่าชาติเป็นของกษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว ซึ่งปรากฏลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่ให้ความสำคัญต่อชาติบ้านเมืองที่ครอบคลุมเรื่องราวต่างๆ มากขึ้น มิได้ผูกพันอยู่เพียงสถาบันกษัตริย์แต่อย่างเดียว ในกระแสพระราชดำรัสที่กล่าวถึงเรื่องราวในอดีต ดังความว่า "ความจริงชื่อพระราชพงศาวดารเขาได้ตั้งชื่อนั้น...เขาหมายจะเรียงเรื่องราวของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสืบสันตติวงศ์ลงมา...เราปราศจากความพิจารณาไปหลงแปลเองว่าเรื่องราวของแผ่นดินสยาม...ถ้าผู้ใดได้อ่านเรื่องราวของ

ประเทศอื่นจะกล่าวได้ว่าเรื่องราวของประเทศสยามนี้ช่างไม่มีอะไรเสียหายจริงๆ มีแต่เล่าถึงเจ้าแผ่นดินเท่านั้น"
(ร.5. พระราชดำรัสเปิดสมาคมเสาะหาของโบราณ)

ในขณะนี้มีการอธิบายความหมายของคำว่า "ชาติ" หลายประการ และปลูกฝังสำนึกแห่งความเป็นชาติให้เกิดขึ้น เช่น ในหนังสือธรรมจรรยา เล่ม 4 ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ที่ให้ความสำคัญของชาติในลักษณะของ "บ้านเมือง และประชาชนจะแสดงออกซึ่งความรักชาติได้ โดยการรักบ้านเมือง ดังความว่า

...อย่าลืมว่า เราเป็นคนรักชาติของเรา และรักพระเจ้าอยู่หัวของเรามากกว่าตัวเราเอง และเมื่อโตขึ้นเราจะทำการงานให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและชาติของเรา ให้บ้านเมืองและชาติของเราดีเทียมบ้านเมือง และชาติอื่นๆ เขา...เมื่อเป็นเด็กๆ เราก็รักบ้านของเรา เมื่อโตขึ้นแล้วก็รู้สึกว่าจะต้องรักบ้านเมืองมากกว่ารักบ้าน ความรักบ้านเมืองนี้ก็อย่างเดียวกับความรักบ้านเหมือนกัน แปลกแต่ใหญ่โตกว้างขวางออกไปเท่านั้น...ผู้ที่รักบ้านเมืองจริง ย่อมตั้งใจที่จะช่วยให้บ้านเมืองเจริญขึ้น ที่ถึงแก่มอบชีวิตให้แก่บ้านเมืองก็มี...(เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, 2520: 126)

ประชาชนทุกระดับที่อยู่ภายในชาติมีหน้าที่ที่จะปฏิบัติต่อชาติบ้านเมืองคือ "พระมหากษัตริย์ทรงดำรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมและทรงปรีชาสามารถ เสนาบดี เจ้านายข้าราชการมีความสุจริตซื่อตรง กตัญญูเมตตาแก่ราษฎร ราษฎรมีผลาตรอบรู้กตัญญูต่อชาติ รักประเทศที่เกิดแก่ตน รู้จักคุณแห่งพระมหากษัตริย์" (เทียนวรรณ. ตูลวิภาคพจนนิก เล่มที่ 4 ตุลาคม ร.ศ.122) และให้ความหมายของชาติในความเป็นเอกราชซึ่งเป็นการปลูกฝังให้เกิดความภูมิใจในชาติของตน ดังความว่า "ประเทศสยามนี้แม้ว่ามีปริมณฑลอันไม่สู้กว้างใหญ่นักก็จริงอยู่ แม้ว่าชนบทรรมนิยมแลน้ำใจแห่งประชาชาวราษฏรพลเมืองยังไม่เรียบร้อยก็จริง แต่ยังคงดำรงอยู่ในความเป็นเอกราชได้ดีกว่าประเทศใหญ่ๆ มีอินเดียแลจีนเปนต้น ไครๆ ก็รู้ว่ากำลังน้อย, แต่รักษาความเรียบร้อยไว้ได้มิได้มีเหตุอันตรายแก่บ้านเมือง, จึงควรนับแลนิยมได้ว่าเป็นประเทศแก้วหรือกรุงแก้ว" (ตูลวิภาคพจนนิก-เล่มที่ 1 วันที่ 1 พ.ย. ร.ศ. 119 แผ่นที่ 3)

พลังผลักดันแห่งการสร้างสำนึกในความเป็นชาติ ก่อให้เกิดการให้ความหมายที่ชี้เฉพาะต่อลักษณะความเป็นชาติ จากกรอบแห่งสำนึกในอดีตอย่างกว้างๆ ของ "สยามประเทศ" ที่ใช้เรียกรัฐไทยแต่เดิมตั้งปรากฏในตำนานทางศาสนา งานเขียนทางประวัติศาสตร์ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 การเรียกรัฐไทยของชาวตะวันตก ได้มีการให้ความหมายชี้เฉพาะขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จฯ พระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรส ทรงแปลความหมายของคำว่า "สยาม" ว่า มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤต คือ ศยามะ แปลว่า คนมีผิวคล้ำ (สมเด็จฯ กรมพระวชิรญาณฯ. เรื่องเดียวกัน. 4) ในส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ 5 เอง ทรงมักใช้คำว่า "ชาติสยาม" ในความหมายของสำนึกแห่งความเป็นชาติ เช่น การตั้งสภาอุณาโลมแดง ในวันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ.112 พระราชทานนามว่า "สภาอุณาโลมแดงแห่งชาติสยาม" (ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 14. 156)

ความหมายของสยามค่อนข้างจะครอบคลุมกว้างขวางทั้งด้านภาษาสยาม ชนชาติสยาม ชาติสยามแต่ไม่มีการอธิบายชัดเจนที่เสริมสร้างคุณลักษณะในความหมายของคำว่า สยาม ดังนั้น จึงเกิดการให้ความหมายโดยเรียกลักษณะร่วมแห่งความเป็นชาติใหม่ โดยใช้คำว่า "ไทย" ซึ่งปรากฏร่องรอย การใช้คำว่า "เมืองไทย" ในพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 4 แต่มาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 กระแสแห่งความต้องการสร้างสำนึกในความเป็นชาติ ได้ส่งผลให้เกิดความต้องการเสริมสร้างคุณลักษณะอันดีงามขึ้น แม้แต่ในชื่อที่จะใช้เรียกลักษณะร่วมแห่งความเป็นชาติ ในขณะที่ไม่สามารถอธิบายคำว่า สยาม ได้ชัดเจน นอกจาก แปลว่า คนมีผิวคล้ำ คำว่า "ไทย" ได้ค่อยๆ เข้ามามีบทบาททดแทน โดยมีการให้ความหมายโดย พระยาประชาภิจักรจักร์ (ชุ่ม บุนนาค) ซึ่งแสดงถึงคุณลักษณะอันดีงามไว้อย่างชัดเจน ดังความว่า

...คำว่าไทยแปลว่าสว่างว่าขาว ในสันสกฤตใช้เรียกดวงอาทิตย์และพวกอารยว่า ไทยด้วย เช่นคำว่าอุไทยคืออาทิตย์ขึ้น...ทัตไทย สว่างสลับเท่า นามดาวพฤหัสบดี ในภาษาอังกฤษเรียกว่ายูปีเตอร์นั้นมาแต่คำว่า ไทโยปีตา บิดาของความสว่าง คำว่าไทยที่มาในภาษาจีนนั้นนอกจากอักษรคำว่า เทียนคือฟ้า ตรงข้ามกับคำว่า ที่คือดิน จีนใช้คำว่าไทยแปลว่าเป็นใหญ่...เช่น ฮ่องตี้ ฮ่องไทยตี้ ฮ่องเฮ้า ฮ่องไทยเฮ้า...ในภาษาไทยก็ใช้แยกเทวดาและกษัตริย์ว่า เทพไทย ท้าวไทย เรียกพระสงฆ์ว่าเจ้าไทย...เรียกผู้พ้นจากความเป็นหนี้ว่าเป็นไทย เรียกผู้มีอิสรภาพแก้ตัวว่าเป็นไทยแก้ตัว... (พระยาประชาภิจักรจักร์, 2518:19)

ความเปลี่ยนแปลงการให้ความหมายในลักษณะดังกล่าว ปรากฏอยู่ทั่วไป แม้แต่ในนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระวชิรญาณวโรรสเอง ก็เน้นความสำคัญของคำว่า "ไทย" มากกว่า "สยาม" โดยทรงแปลคำว่าไทยว่า "คำว่าไทยนี้ แปลว่า มีความเป็นใสด อยู่แก้ตัว ดูเหมือนจะเป็นชื่อที่เราเรียกตัวเองในคราวเมื่อพ้นจากอำนาจของชาติอื่นตั้งตัวเป็นเอกราชได้" (สมเด็จพระวชิรญาณ, 2514:16)

อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการเปลี่ยนแปลงของการเกิดสำนึกในความเป็นชาติ ก่อให้เกิดความเป็นชาติชัดเจนขึ้น โดยเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเป็นปึกแผ่นภายใต้การนำขององค์พระมหากษัตริย์ มีความพยายามในการกำหนด สร้างภาพ ปลุผัง ความเป็นชาติให้เกิดขึ้นโดยกลุ่มชนชั้นนำในสังคมและกระจายตัวลงมายังสังคมทั่วไป แม้แต่ในกลุ่มสามัญชน โดยเฉพาะปัญญาชนที่มีการศึกษาสมัยใหม่ ได้ตอบรับต่อสำนึกดังกล่าวโดยแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการสร้างความเจริญให้เกิดขึ้นกับ "ชาติ" เช่น เทียนวรรณเสนอความเจริญให้กับชาติ (สยามประเภท เล่มที่ 1 ตอน 1 ร.ศ.116. หน้า 18-24, 309-312) พัฒนาการทางด้านต่างๆ ที่เกิดขึ้นทำให้มีความพยายามมองความเป็นชาติให้เป็น "รูปธรรม" มากขึ้นกว่าแต่ก่อนกลุ่มชนชั้นนำมีหน้าที่สำคัญในการกำหนดทิศทางและปลุผังกระแสแห่งสำนึกในความเป็นชาติ เพื่อสถาปนาความมั่นคงทั้งภายในและภายนอกประเทศ พฤติกรรมดังกล่าวกลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้มีการให้ความ

สำคัญต่ออดีตแห่งความเป็น "ชาติ" ซึ่งหมายถึงอดีตแห่งความมีเอกลักษณ์บางอย่างร่วมกัน ความเป็น ปึกแผ่น การฝ่าฟันอุปสรรค มีความสามัคคีในการธำรงรักษา "ชาติ" มาตั้งแต่อดีต อันได้แก่ประวัติศาสตร์ชาติ ซึ่งมีต้นกำเนิดตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา

การก่อตัวของประวัติศาสตร์ชาติ

การเกิดสำนึกในความเป็นชาติสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นจากปรากฏการณ์ที่เกี่ยวกับการ "สร้างชาติ" ในยุคสมัยนี้ขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นนำที่มีบทบาทในการกำหนดนโยบายการเมืองการปกครองของสังคม การ "สร้างชาติ" ดังกล่าวส่งผลโดยตรงต่อการให้ความสำคัญการทำความเข้าใจ การจัดทิศทางของ "อดีตในระดับชาติ" เพื่อรองรับต่อความเคลื่อนไหวและพลังผลักดันจากอำนาจรัฐ ไปสู่สังคมแห่ง "ชาติ" โดยรวม เป็นการสร้างความรู้สึกร่วมให้เกิดขึ้นต่อการมีอดีตร่วมกัน อันนำไปสู่การก่อตัวของประวัติศาสตร์ชาติ (National History) ที่ผ่านการกำหนดทิศทาง ปลุกฝัง และเร่งเร้าจากศูนย์กลางการปกครอง

พัฒนาการแห่งสำนึกในอดีตตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นรากฐานสำคัญของการก่อเกิดประวัติศาสตร์ชาติ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม เป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดสำนึกแห่งความเป็นชาติชัดเจนมากขึ้น ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ประวัติศาสตร์ชาติกลายเป็นสิ่งที่ถูกให้ความสำคัญ เพื่อแสดงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชนชาติไทย มีการครอบครองดินแดนอันเป็นจริงที่สามารถกำหนดขอบเขตได้ โดยผ่านเหตุการณ์ต่างๆ ร่วมกัน ทั้งชะตากรรมที่เจ็บแค้นและความภาคภูมิใจ (ชัชชัย คุ่มทรัพย์ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย : กรมตำรวจ, 132) ปรากฏการณ์ในการสร้างชาติที่ส่งผลต่อการก่อตัวของประวัติศาสตร์ชาติโดยอำนาจรัฐสามารถจำแนกได้ดังนี้

1. การดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ท่ามกลางการแบ่งแยกของกลุ่มการเมืองภายใน ซึ่งได้แก่กลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาง ซึ่งมีบทบาทควบคุมการบริหารราชการแผ่นดินอยู่ในระดับสูง และสามารถควบคุมเศรษฐกิจบางส่วนเกี่ยวกับการแสวงหาผลประโยชน์ให้กับกลุ่มของตนเองมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 กลุ่มวังหน้าได้แก่ กลุ่มกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 5 และกลุ่มสยามหนุ่ม อันได้แก่ ร.5 และกลุ่มขุนนางส่วนหนึ่งที่สนับสนุนรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ทรงขึ้นครองราชย์ (ภัทรพร ช่างแก้ว พุทธศาสนากับการก่อตั้งของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัย ร.5 - ร.6, 74-85) พระราชอำนาจในระยะแรกของพระองค์ถูกควบคุมโดยสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ "ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน" ถึงขนาดทรงมีรับสั่งว่า "เปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมุติษัตริย์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์" (ร.5 "พระราช

หัตถเลขา พระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ" ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต (ผู้รวบรวม) เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ.2517-2477, 130) พระองค์ทรงดำเนิน วิเทโศบาย นานัปการในการสร้างสมและรวมพระราชอำนาจกลับคืนมา และเมื่อทรงผ่านพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สอง เมื่อทรงพระชนม์เต็ม 20 พรรษา ทรงดำเนินการตั้งอำนาจในส่วนต่างๆ กลับคืนมา ตั้งแต่การเข้าควบคุมเศรษฐกิจ โดยตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นใน พ.ศ.2416 พร้อมกับตราพระราชบัญญัติหอรัษฎากรพิพัฒน์ เพื่อรวบรวมรายได้เข้าสู่ส่วนกลาง ทรงค่อยๆ ดำเนินการล้มล้างกลุ่มอำนาจเดิมที่ควบคุมการบริหารบ้านเมืองส่วนต่างๆ โดยการตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) เพื่อรองรับการดำเนินการขยายพระราชอำนาจของพระองค์ และตรวจสอบความร่วมมือและความขัดแย้งของกลุ่มอำนาจต่างๆ (ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต. เรื่องเดียวกัน, 13) และเมื่อสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย ใน พ.ศ.2425 และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ.2428 ทำให้ความขัดแย้งต่างๆ หดไป พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดแต่เพียงผู้เดียว .

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาด ทรงตระหนักถึงความสำคัญของรัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์ ที่ได้รับการปูพื้นฐานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และทรงเล็งเห็นถึงปัญหาอันเกิดจากการขาดพระราชอำนาจที่แท้จริงของพระมหากษัตริย์ ดังนั้น พระราชภารกิจประการสำคัญของพระองค์คือการสถาปนาสภาพรัฐสมบูรณาญาสิทธิขึ้นเพื่อแสดงถึงพระราชอำนาจโดยเด็ดขาด อันเป็นการขจัดปัญหาความขัดแย้งในกลุ่มการเมืองต่างๆ ที่อาจจะเกิดขึ้น เช่น ทรงยกเลิกตำแหน่งวังหน้า และทรงกำหนดรัชทายาทด้วยพระองค์เอง ซึ่งแตกต่างจากพระราชบิดาของพระองค์ที่ปล่อยให้ราชอำนาจดังกล่าวให้กับกลุ่มขุนนาง

พระราชอำนาจโดยเด็ดขาดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การสร้างสรรคสิ่งต่างๆ เพื่อให้เกิดความเจริญต่อ "ชาติบ้านเมือง" ทรง "ตั้งพระราชหฤทัยจะดำรงรักษาพระนครขอบขัณฑสีมาถึงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และราษฎร ให้ถาวรวัฒนายิ่งขึ้นไป...ทรงเห็นการดีหลายอย่างที่จะเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน" (ประกาศว่าด้วยตั้งเคาน์ซิล และพระราชบัญญัติ ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต (ผู้รวบรวม) เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ.2411-2477, หน้า 17) ทรงใช้ "สิทธิ" ของพระองค์อย่างเต็มที่ในอันที่จะก่อให้เกิดความเจริญแก่ชาติบ้านเมือง ดังมีนโยบายเชิงปฏิบัติว่า "รายการอันใดซึ่งจะบังคับบัญชาต้องบังคับให้เด็ดขาด ไม่ควรจะต้องมีความเกรงใจ เพื่อจะว่าโดยย่อแล้ว ให้ใช้อำนาจ กิริยา ถ้อยคำอันอ่อนหวาน แต่การที่จะเอานั่นต้องเอาให้ได้จริงๆ เหมือนหนึ่งเขาว่า มือเหล็กหุ้มกำมะหยี่ เมื่อถูกต้องลูบลำดูก็นุ่มน้ม แต่เมื่อเวลาบีบเข้าแล้วไม่มีอำคาลัยเลย" (เรื่องเดียวกัน, 21) นอกจากนี้การดำเนินนโยบายเลิกระบบไพร่และทาส จากการควบคุมของมูลนาย ภายใต้การจัดการและควบคุมของพระมหากษัตริย์โดยตรง ทำให้ "เลิกไพร่" กลายเป็น "ข้าราชการ" ของกษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมืองในภาษาและหนังสือ 17 (ต.ค. 27 - มี.ค. 28), 19) ส่งผลให้

อำนาจการปกครองต่อประชาชนที่แท้จริงของกษัตริย์ปรากฏเป็นรูปร่างอย่างไม่เคยมีมาก่อนในอดีต

พระราชกิจสำคัญที่ส่งผลให้พระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการรวมอำนาจในลักษณะ "รัฐสมบูรณาญาสิทธิ" อย่างสมบูรณ์ อันเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดสำนักแห่งความเป็นชาติอย่างเด่นชัด ได้แก่ การดำเนินการปรับปรุงการเมืองการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค จากรูปแบบการปกครองซึ่งมีมาแต่เดิมที่กระจายอำนาจให้กับ "สมุหพระกลาโหม" และ "สมุหนายก" รวมทั้งตำแหน่งจตุสดมภ์ที่ควบคุมดูแลทางด้านต่างๆ ซึ่งเกิดปัญหาต่อการแสดงพระราชอำนาจในอันที่จะ "สร้างความเจริญแก่บ้านเมือง" อย่างเต็มที่ เพราะพระองค์ไม่สามารถควบคุมดูแลงานบริหารได้โดยตรง จำต้องผ่านขั้นตอนลำดับชั้นของการบริหารแบบเดิม เช่น หัวเมืองภาคใต้ขึ้นตรงกับสมุหพระกลาโหม หัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นตรงกับสมุหนายก (เสเทียน สุกโสภณ ประวัติศาสตร์ไทยฉบับพัฒนาการ เล่ม 2 กระทรวงศึกษาธิการ, 2515, 71) เพื่อขจัดปัญหาดังกล่าว พระองค์ได้ดำเนินการปฏิรูปการปกครองตั้งแต่ พ.ศ.2417 เป็นต้นมา จนถึง พ.ศ.2435 ลักษณะการรวมอำนาจจึงเป็นรูปเป็นร่าง ซึ่งสามารถสรุปขั้นตอนการปฏิรูปของพระองค์ได้ดังนี้

ตั้งสภาบริหารราชการแผ่นดิน

พอทรงเข้ารับหน้าที่บริหารราชการแผ่นดิน โดยสิทธิ์ขาดด้วยพระองค์เอง ก็โปรดให้ตั้งสภาบริหารราชการแผ่นดินขึ้น 2 สภาด้วยกัน คือ

รัฐมนตรีสภา (Council of State) ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ.2417 สมาชิกสภาประกอบด้วยขุนนางผู้ใหญ่ ทำหน้าที่ถวายคำปรึกษา ในเรื่องอันเกี่ยวข้องกับราชการแผ่นดิน รวมทั้งพิจารณาร่างพระราชบัญญัติ พระราชกำหนดกฎหมายต่างๆ ด้วย จึงมีหน้าที่เสมือนหนึ่งสภานิติบัญญัติตั้งที่รัฐสภา ระบบประชาธิปไตยปฏิบัติกันอยู่ในยุคปัจจุบันนั่นเอง

องคมนตรีสภา (Privy Council) ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2417 สภานี้มีสมาชิก 49 คน เป็นเชื้อพระวงศ์ 13 พระองค์ ทำหน้าที่เป็นสภาที่ปรึกษาราชการในพระองค์ และมีหน้าที่ช่วยปฏิบัติราชการแผ่นดินตามแต่จะทรงมีดำรัสสั่งลงมาบ้าง

องคมนตรีสภานี้ถือเสมือนหนึ่งเป็นสภารองลงมาจากรัฐมนตรีสภา เพราะข้อความที่ปรึกษาและตกลงกันในองคมนตรีสภาแล้ว จะต้องนำเสนอรัฐมนตรีสภา แล้วจึงเสนอเสนาบดีเพื่อพิจารณาดำเนินการต่อไป

นับเป็นก้าวแรกของพระองค์ ในการที่ได้ทรงนำเอาแบบฉบับการปกครองของอารยประเทศมาดัดแปลงใช้ขึ้นในประเทศ

แต่การตั้งสภาทั้งสองขึ้นนี้ไม่สามารถจะบรรลุผลสมดังพระราชประสงค์ได้ ด้วยสาเหตุหลายประการ เป็นต้นว่า สมาชิกส่วนมากไม่เข้าใจในพระราชประสงค์ กลับเห็นไปว่าทรงมุ่งจะกำจัดหรือจำกัดอำนาจเสนาบดีเท่านั้น ไม่ค่อยมีใครทราบหน้าที่อันแท้จริงของตนในการเข้าประชุม ประกอบกับการมีสภานี้เป็นของแปลก ของใหม่ ก็คิดว่าเป็นการทำกันเล่นๆ ความตั้งใจที่จะทำอะไรจริงจังจึงไม่มี นอกจากนี้สมาชิกส่วนมากในครั้งนั้นไม่รู้จักไม่เข้าใจในการพูดการอภิปราย เวลาประชุมชอบแต่จะพากันนั่งนิ่งเสียมากกว่า งานของสภาจึงไม่สามารถจะก้าวเดินออกไปได้ สมดังที่ทรงมีพระราชปรารภเอาไว้ สภาทั้งสองนี้จึงตั้งอยู่ไม่ได้นาน ก็ต้องเลิกล้มไปเองโดยปริยาย

ปฏิรูปองค์การบริหาร

ในปี พ.ศ.2431 ได้ทรงเริ่มจัดการปฏิรูประเบียบแบบแผนการปกครองครั้งใหญ่ขึ้น โดยได้ทรงเลือกเอาระเบียบบริหารราชการทั้งในส่วนที่เป็นของไทยแต่เดิม และส่วนที่เป็นแบบแผนของชาวยุโรป มาดัดแปลงปรับปรุงประสมกันเข้า แล้วทรงตั้งกระทรวงเพิ่มขึ้นใหม่อีก 6 กระทรวง (คือ กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมธรรมการ กรมโยธาธิการ กรมยุทธนาธิการ และกรมมูรธาธร) รวมกับเดิมที่มีอยู่แล้ว 6 กระทรวง (คือ กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมเมือง กรมวัง กรมท่า และกรมนา) เป็นจำนวนทั้งสิ้น 12 กระทรวงด้วยกัน

กรมที่มีอยู่เดิม

1. กรมมหาดไทย มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ และเมืองลาวประเทศราช
2. กรมพระกลาโหม มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ ตะวันออก ตะวันตก และเมืองมลายูประเทศราช
3. กรมท่า มีอำนาจหน้าที่บังคับบัญชากรมท่า (การต่างประเทศ) อย่างเดียว ไม่ต้องบังคับบัญชาหัวเมืองตั้งแต่ก่อน
4. กรมวัง มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาเกี่ยวกับการพระราชสำนัก และกรมที่ใกล้เคียงกับราชการในพระองค์
5. กรมเมือง มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาการโปลิศ การบัญชีคน คือกรมสุรัสวดี และรักษาคนโทษ
6. กรมนา มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาการเพาะปลูก การค้าขายป่าไม้ บ่อแร่

กรมที่ตั้งขึ้นใหม่

1. กรมพระคลัง มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาการภาษีและการเงินที่เป็นรายรับรายจ่ายของแผ่นดิน
2. กรมยุติธรรม มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาการสำหรับที่จะชำระความรวมกันทั้งคดีแพ่ง อาญา นครบาล และอุทธรณ์ทั้งแผ่นดิน
3. กรมยุทธนาธิการ มีอำนาจและหน้าที่เกี่ยวกับการป้องกันประเทศ บังคับบัญชาการทหารบกและทหารเรือทั้งปวง
(ต่อมากรมนี้ได้เปลี่ยนมาเป็นกระทรวงกลาโหม)
4. กรมธรรมการ มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาเกี่ยวกับพระสงฆ์ โรงเรียน และโรงพยาบาลทั่วพระราชอาณาจักร (กรมนี้ภายหลังได้เปลี่ยนมาเป็นกระทรวงศึกษาธิการ)
5. กรมโยธาธิการ มีอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาเกี่ยวกับการก่อสร้าง ทำถนน ซุดคลอง และการช่างทั่วไป รวมทั้งการไปรษณีย์โทรเลข และการรถไฟด้วย (กรมนี้ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงคมนาคม)
6. กรมมูรธาธร มีอำนาจและหน้าที่สำหรับเป็นพนักงานรักษาพระราชลัญจกร รักษาพระราชกำหนดกฎหมาย และหนังสือราชการทั้งปวงของพระมหากษัตริย์

ครั้นถึง พ.ศ.2435 ภายหลังที่ได้ทรงทดลองระบอบการปกครองแผ่นดินใหม่มาเป็นเวลาพอสมควร และทรงเห็นว่างานพอจะดำเนินไปด้วยดีได้แล้วนั้น ก็ได้มีประกาศพระบรมราชโองการเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 ให้ยกฐานะกรมต่างๆ เหล่านี้ขึ้นเป็นกระทรวงทั้ง 12 กรม และตำแหน่งเจ้ากระทรวงต่างๆ นั้น ให้มีฐานะเป็น "เสนาบดี" เสมอกันหมด ยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งเสีย คือตำแหน่งเจ้ากรมพระกลาโหม และเจ้ากรมมหาดไทย ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ใหญ่กว่าเพื่อนมาแต่ก่อน

ต่อมายังได้ทรงแก้ไขปรับปรุงระเบียบบริหารราชการแผ่นดินที่ได้ทรงปฏิรูปไว้แล้วนั้น ให้เรียบร้อยรัดกุมดียิ่งขึ้น และได้ยุบกระทรวงยุทธนาธิการรวมเข้ากับกระทรวงกลาโหม และกระทรวงมูรธาธรยุบรวมเข้ากับกระทรวงวัง จึงปรากฏว่าในตอนปลายรัชกาลนั้น คงเหลือกระทรวงต่างๆ อยู่ 10 กระทรวง คือ

1. กระทรวงมหาดไทย (ทำหน้าที่ปกครองเขตหัวเมืองหรือส่วนภูมิภาค)
2. กระทรวงกลาโหม
3. กระทรวงนครบาล (ทำหน้าที่ปกครองดูแลในเขตนครหลวง)
4. กระทรวงการต่างประเทศ
5. กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
6. กระทรวงวัง
7. กระทรวงเกษตราธิการ
8. กระทรวงยุติธรรม
9. กระทรวงโยธาธิการ
10. กระทรวงธรรมการ

การบริหารราชการส่วนภูมิภาค

ในตอนต้นรัชกาลนั้น การปกครองหัวเมืองยังคงใช้แบบเดิมที่เคยถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้ปรับปรุงขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 กล่าวคือ ให้หัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นต่อสมุหนายก (กรมมหาดไทย) และหัวเมืองฝ่ายใต้ขึ้นต่อสมุหพระกลาโหม (กรมพระกลาโหม) หัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกขึ้นต่อกรมท่า

ครั้นเมื่อได้มีการปฏิรูประเบียบบริหารราชการส่วนกลางขึ้นดังกล่าวแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดระเบียบบริหารราชการหัวเมืองเสียใหม่ด้วยพร้อมๆ กันไป งานนี้ได้เริ่มดำเนินการอย่างจริงจังตั้งแต่ พ.ศ.2437 เป็นต้นมา โดยจัดเป็น มณฑลเทศาภิบาล ให้อยู่ในความปกครองดูแลของกระทรวงมหาดไทย แต่เพียงกระทรวงเดียวทั้งหมด

จุดมุ่งหมายประการสำคัญก็เพื่อให้มีระเบียบการปฏิบัติและนโยบายอย่างเดียวกัน และสามารถประสานงานกันได้อย่างใกล้ชิด ควบคุมดูแลอย่างทั่วถึง เป็นการสะดวกต่อการสั่งงานตามระเบียบใหม่ ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและรวดเร็วทันสถานการณ์ อันจะเอื้ออำนวยต่อการที่จะรักษาความเป็นเอกภาพเอกราชของประเทศชาติไปด้วยในขณะเดียวกัน ดังคำอธิบายลักษณะการบริหารราชการแบบเทศาภิบาลของพระยาราชเสนา อดีตปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ความว่า

การเทศาภิบาล คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นทีไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลาง ซึ่งประจำแต่เฉพาะในราชธานีนั้น ออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาคอันเป็นที่ใกล้ชิดติดต่ออาณาประชาราษฎร์เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ จึงได้แบ่งส่วนการปกครองแคว้นแคว้นออกโดยลำดับชั้นเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน และแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัดจัดเป็นแผนกพนักงานของกระทรวงในราชธานี อันเป็นวิธีนำมาซึ่งความเป็นระเบียบเรียบร้อยรวดเร็วและโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ระวังทุกข์บำรุงสุขด้วยความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาราษฎร์ (กรมดำรงฯ กับพระยาราชเสนาเทศาภิบาล (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2498, 69-70)

จากคำจำกัดความข้างต้น มีข้อที่น่าสนใจอันควรทำความเข้าใจอยู่บางประการ กล่าวคือ "การเทศาภิบาล" นั้น หมายความว่ารวมว่าเป็น "ระบบ" การปกครองอาณาเขตชนิดหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่า "การปกครอง ส่วนภูมิภาค" ส่วน "มณฑลเทศาภิบาล" คือส่วนหนึ่งของระบบการปกครองชนิดนี้ และยังหมายความว่า ระบบเทศาภิบาล เป็นระบบบริหารรัฐบาลกลาง จัดข้าราชการของส่วนกลางไปบริหาร

ราชการในท้องที่ต่างๆ แทนที่ส่วนภูมิภาคจะจัดข้าราชการเข้าบริหารงานในเมืองของตนเองเช่นแต่ก่อน ด้วยเหตุนี้ ระบบการปกครองแบบเทศบาลจึงเป็นระบบการปกครองที่รวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลาง อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อยนั่นเอง และเป็นระเบียบการปกครองซึ่งเปลี่ยนจากประเพณีปกครองอันดั้งเดิมของไทย คือ ระบบกินเมืองมาเป็นสมัยใหม่อย่างสิ้นเชิง

นอกจากนี้ยังได้โปรดให้ยกเลิกรัฐนะหัวเมืองประเทศราชต่างๆ เพื่อป้องกันมิให้ชาวเมืองมีความรู้สึกเป็นชาวต่างชาติต่างภาษาอีก ต่อแต่ให้สำนึกว่าเป็นคนไทยด้วยกันอย่างแท้จริงทั้งหมด ป้องกันการคิด แบ่งแยกภายในพระราชอาณาจักร พร้อมกับนั้นก็โปรดให้ยกเลิกระเบียบการปกครองแบบเดิม ที่ได้จัดแบ่ง ฐานะของเมืองออกเป็นชั้นๆ มี เอก โท ตรี จัตวา ยังผลให้หัวเมืองทั้งหลายมีฐานะและศักดิ์ศรีเท่าเทียมกัน ขจัดความรู้สึกเหลื่อมล้ำต่ำสูงกันได้หมดสิ้นไป แล้วจัดเจ้าเมืองและกรมการเมืองทั้งหลาย เป็นข้าราชการ ของพระเจ้าอยู่หัวอย่างแท้จริง โดยให้ได้รับพระราชทานเงินเดือนประจำ มิให้หาประโยชน์ในตำแหน่ง หน้าที่ราชการ ดังที่เคยยึดถือปฏิบัติกันมาแต่กาลก่อนอีกต่อไป และสำหรับตำแหน่งเจ้าเมืองนั้น ให้แต่งตั้ง โดยถือเอาคุณวุฒิและความสามารถเป็นสำคัญ เลิกล้มระบบการสืบสายโลหิตตำแหน่งเจ้าเมืองที่เคยมีมาแต่ เดิมให้หมดสิ้นไปในโอกาสเดียวกันนี้ด้วย

ในระยะแรกมีการจัดแบ่งหัวเมืองที่สำคัญรวมกันเป็นรูปมณฑลได้แก่

- (1) มณฑลลาวเฉียงหรือมณฑลพายัพ มีเจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยันต์) ว่าที่สมุหกลาโหม เป็นข้าหลวงใหญ่ บัญชาการอยู่ที่นครเชียงใหม่
- (2) มณฑลลาวพวนหรือมณฑลอุดร มีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีกระทรวงวัง เป็นข้าหลวงใหญ่ บัญชาการอยู่ที่เมืองหนองคาย
- (3) มณฑลลาวกาวหรือมณฑลอีสาน มีพระวรวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ บัญชาการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์
- (4) มณฑลลาวกลางหรือมณฑลนครราชสีมา มีพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรพรสทิธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ มีกองบัญชาการตั้งอยู่ที่เมืองนครราชสีมา
- (5) มณฑลเขมรหรือมณฑลบูรพา มีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ ตั้งกองบัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองพระตะบอง

นอกจากนี้ ยังมีการจัดตั้งมณฑลฝ่ายทะเลตะวันตกขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญ เพื่อประโยชน์ในการเก็บเงินแผ่นดิน มณฑลนี้ พระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงใหญ่ บัญชาการอยู่ที่เมืองภูเก็ต

ต่อมาเมื่อการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคเข้ารูปเข้ารอยจึงมีการจัดตั้งมณฑลแบบเทศบาล นับตั้งแต่ พ.ศ.2437 เป็นต้นมา ดังนี้

ในปี พ.ศ.2437 ปีแรกที่มีการวางแผนงานระเบียบการบริหารแบบใหม่เสร็จ กระทรวงมหาดไทย ได้จัดตั้งมณฑลขึ้นเป็นแบบเทศาภิบาล 3 มณฑลคือ (1) มณฑลพิษณุโลก (2) มณฑลปราจีนบุรี (3) มณฑลนครราชสีมา ซึ่งเปลี่ยนแปลงจากสภาพมณฑลแบบเก่ามาเป็นแบบใหม่ และในตอนปลายปี เมื่อโปรดเกล้าฯ โอนราชการฝ่ายพลเรือนในหัวเมืองทั้งปวงที่เคยขึ้นอยู่กับกระทรวงกลาโหมและกระทรวงการต่างประเทศมาขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียว จึงได้รวมหัวเมือง จัดเป็นมณฑลราชบุรีขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง

ในปี พ.ศ.2438 ได้รวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลเทศาภิบาลอีก 3 มณฑลคือ (1) มณฑลนครชัยศรี (2) มณฑลนครสวรรค์ (3) มณฑลกรุงเก่า และได้แก้ไขการจัดระเบียบมณฑลฝ่ายทะเลตะวันตก คือ มณฑลภูเก็ต ให้เข้ารูปและลักษณะมณฑลเทศาภิบาลอีกมณฑลหนึ่ง รวมเป็นจำนวนมณฑลเทศาภิบาลที่ตั้งขึ้นในปีนี้ 4 มณฑล

ในปี พ.ศ.2439 ได้รวมหัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาลเพิ่มขึ้นอีก 2 มณฑล คือ (1) มณฑลนครศรีธรรมราช กับ (2) มณฑลชุมพร และได้จัดระเบียบมณฑลเขมรให้เป็นไปตามรูปมณฑลเทศาภิบาลอีกมณฑลหนึ่ง

ต่อมาปี พ.ศ.2440 ได้รวมหัวเมืองมลายูฝ่ายตะวันออกเป็นมณฑลไทรบุรี และปี พ.ศ.2442 ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกหนึ่งมณฑล

ปี พ.ศ.2443 ได้เปลี่ยนแปลงสภาพของมณฑลเก่าๆ ที่เหลืออยู่

ปี พ.ศ.2447 ยุบมณฑลเพชรบูรณ์ เพราะเห็นว่ามิแต่จะสิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย

ในปี พ.ศ.2449 กระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งมณฑลปัตตานี ในปีนี้ไทยได้เจรจากับฝรั่งเศส ซึ่งมีผลทำให้ไทยจำต้องยอมยกมณฑลเขมรหรือมณฑลบูรพาไปให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับเรื่องเมืองจันทบุรีที่พิพาทกันอยู่ ครั้นเมื่อได้เมืองจันทบุรีแล้ว จึงจัดรวบรวมหัวเมืองตั้งเป็นมณฑลขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง ชื่อว่ามณฑลจันทบุรี

มาถึงพ.ศ.2450 ได้ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ซึ่งได้ยุบเลิกไปแต่ พ.ศ.2447 ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เพราะเห็นว่าเป็นการจำเป็นแก่การปกครอง แต่ในปีต่อมา (พ.ศ.2451) จำนวนมณฑลก็ลดน้อยลงไปอีกเมื่อไทยจำต้องยอมยกมณฑลไทรบุรีส่วนหนึ่ง คือเมืองไทรบุรีและเมืองปัลลิสไปให้แก่อังกฤษเพื่อแลกเปลี่ยนกับการแก้ไขสัญญาในการค้าและเพื่อที่จะกู้ยืมเงินอังกฤษมาสร้างทางรถไฟสายใต้

พ.ศ.2455 ได้แยกมณฑลอีสานออกเป็นสองมณฑล มีชื่อใหม่มณฑลอุบลและมณฑลร้อยเอ็ด

การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นแนวพระราชดำริสำคัญที่ก่อให้เกิดการสถาปนาความมั่นคงอย่างยิ่งของสถาบันแห่งพระราชอำนาจ จากเดิมที่ทรงมีพระราชปรารภว่า "...เป็นเวลาเคราะห์ร้ายที่ตัวเราเป็นเด็ก เป็นโอกาสยิ่งใหญ่ที่จะถอนอำนาจเจ้าแผ่นดินได้หมด..."

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชดำรัสตอบความคิดเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง จ.ศ.1247” ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา วรรณสุด (ผู้รวบรวม) เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ.2417-2472, 75) “...เราได้เคยทดลองรู้มาแล้วตั้งแต่เวลาเป็นตุ๊กตาซึ่งไม่มีอำนาจอันใดเลย นอกจาก ชื่อ...ในเวลาที่มีอำนาจน้อยปานนั้น ได้รับความลำบากอย่างไร...” (เรื่องเดียวกัน, 76) มาสู่การสถาปนาความมั่นคงของสถาบันกษัตริย์ ดังความว่า

“...พระเจ้าแผ่นดินย่อมมีพระราชอาญาสิทธิ์เด็ดขาดโดยพระราชหฤทัย ไม่มีสิ่งใด ยิ่งขึ้นไปกว่านี้อีกแล้ว พระเจ้าแผ่นดินมีพระศักดิ์านุภาพเป็นอาทิเช่น (1) ย่อมเป็นเจ้าเป็นใหญ่ผู้ปกครองแผ่นดิน ที่พึ่งที่พำนักของอาณาประชาราษฎร์ (2) เป็นที่เกิดแห่งความยุติธรรม (3) เป็นที่เกิดแห่งยศถาบรรดาศักดิ์ (4) เป็น จอมพล พลโยธาที่ระงับทุกข์เข็ญของบ้านเมืองโดยสงคราม ฤๅจะเป็นไมตรีกับประเทศใด ประเทศหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินจะทรงการอันใดไม่มีผิด ไม่มีอำนาจอันใดจะพิจารณาทำโทษได้เลย...” (ก.จ.ช., ร.5 บ. 14/5 ราชประเพณีกรุงสยาม (ม.ท.) ร.5 0.2/8 ร่างกฤษฎีกาว่าด้วยราชประเพณีกรุงสยาม)

กระแสแห่งการสถาปนาความมั่นคงในพระราชอำนาจและนโยบายการรวมอำนาจเข้าสู่จุดศูนย์กลางในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลกระทบโดยตรงต่อแนวความคิดเรื่องประวัติศาสตร์ความเป็นมาเป็นไปของชาติ ดังพระราชดำรัสที่ว่า

“...ประเทศทั้งหลายซึ่งได้ควบคุมกันเป็นชาติและประเทศขึ้น ย่อมถือว่าเรื่องราวของชาติตนและประเทศตนเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งจะพึงศึกษาและพึงสั่งสอนกันให้รู้ชัดเจนแม่นยำ เป็นวิชาหนึ่งซึ่งจะได้แนะนำความคิดและความประพฤติ ซึ่งพึงเห็นได้เลือกได้ในการที่ผิดและชอบชั่วและดี เป็นเครื่องชักนำให้เกิดความรักชาติ และรักแผ่นดินของตัว...” (ร.5พระราชดำรัส ร.5 สมาคมสืบสวนของบูรณานในสยาม, 2511:42)

ลักษณะของการให้ความสำคัญต่อประวัติศาสตร์ชาติในสมัยนี้ มีพัฒนาการมาจากยุคก่อนหน้าที่มุ่งให้ความสำคัญต่ออุดมการณ์ประวัติศาสตร์ชาติที่เน้นความเป็นศูนย์กลาง ที่เนื้อหาผูกพันอยู่กับพระราชพงศาวดาร แต่ลักษณะพิเศษที่เกิดขึ้นก็คือ มีความพยายามผลักดันประวัติศาสตร์ชาติจากศูนย์กลางออกไปยังปริมณฑลที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจแห่งศูนย์กลางนั้น ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวเคยปรากฏขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 หากแต่พระองค์มิได้ประสบความสำเร็จในความพยายามครั้งนั้น แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับประสบความสำเร็จในการสร้างประวัติศาสตร์ กระแสหลักจากศูนย์กลางแห่งอำนาจและผลักดันให้เข้าไปสถิตอยู่ในบริบททางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นต่างๆ อย่างชัดเจน ซึ่งแสดง

ให้เห็นชัดเจนในพระราชดำรัสที่ประทานแก่โบราณคดีสโมสร ความว่า

...จึงขอชักชวนท่านทั้งหลายแต่ในสโมสรประชุมกันครั้งนี้ ให้กระทำในใจไว้ว่า เราจะค้นหาข้อความเรื่องราวเป็นเรื่องราวของประเทศสยาม ไม่ว่าเมืองใด ชาติใด วงศ์ใด สมัยใด รวบรวมเรียบเรียงขึ้นเป็นเรื่องราวของประเทศสยามจำเดิมตั้งแต่ พันปีลงมา เรื่องราวเหล่านี้ จะต้องจับตั้งแต่เมืองหลวง นัยหนึ่งเรียกว่า หาง ห้าง หรือ ข้าง ซึ่งเป็นที่ตั้งของชาติไทยแต่ต้นตั้งเดิมลงมาจนถึงเมืองเชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่ สวรรคโลก สุโขทัย อโยธยาเก่า อโยธยาใหม่ และเมืองละโว้ลพบุรี นครไชยศรี นครศรีธรรมราช หรือเมืองที่เป็นเจ้าครองเมืองเช่นกำแพงเพชร ชัยนาท พิษณุโลก เมืองสวรรค์ สุพรรณ กาญจนบุรี เหล่านี้เป็นต้น บรรดาซึ่งได้เป็นใหญ่ในกาลครั้งนั้น แล้วรวบรวมมาเป็นประเทศสยามอันหนึ่งอันเดียวกัน... (เรื่องเดียวกัน)

การ “ค้นหาข้อความเรื่องราวเป็นเรื่องราวของประเทศสยาม” ดังกล่าวจะถูก...เก็บรวบรวมข้อความทั้งหมด ไว้ในที่แห่งเดียว เมื่อได้ข้อความมากควรจะมีพิมพ์เป็นเล่มก็พิมพ์ขึ้นไว้สำหรับเป็นหนังสือที่ผู้แต่งเรื่องราวของประเทศสยามจะได้เลือกค้นข้อความตรวจสอบตามแต่เขาจะเห็นว่าข้อความใด ควรจะรับเป็นเรื่องราวของสยามได้... (เรื่องเดียวกัน)

ความเคลื่อนไหวที่เด่นชัดของการปรับเปลี่ยนดังกล่าวคือการตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งเป็นแหล่งรวบรวมเอกสารต่างๆ และเปิดโอกาสให้ประชาชนได้รับรู้ถึงความคงอยู่ของเรื่องราวในเอกสารนั้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว งานเขียนทางประวัติศาสตร์มิได้ผูกติดกับ จารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร ที่ดูประหนึ่งคัมภีร์อันศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกเก็บไว้ในหอหลวง และกลายเป็นของต้องห้ามสำหรับสามัญชน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้รื้อสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์นั้นลง (จะโดยตั้งพระทัยหรือไม่ก็ตาม) เพื่อดำเนินการปรับปรุงพื้นที่บริเวณโดยรอบพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และในการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสที่จำนวนปีพระราชสมภพครบ 100 ใน พ.ศ.2447 โปรดฯ ให้รวบรวมหนังสือจากสถานที่เก็บต่างๆ รวมทั้งหอหลวงเข้าไว้เป็นแห่งเดียวกัน ตั้งเป็นหอพระสมุดวชิรญาณ หรือหอสมุดสำหรับพระนคร (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ นิตานโบราณคดี, 104) ซึ่งพัฒนาเป็นหอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน หอพระสมุดวชิรญาณกลายเป็นหอประชาชน มิใช่หอหลวงอีกต่อไป ดังนั้น การศึกษาหาความรู้จึงขยายแวดวงกว้างขึ้น มีการเสาะแสวงหาหนังสือภาษาไทยฉบับตัวเขียน จดหมายเหตุ ตำราวิชาการ วรรณคดี คัมภีร์โบราณ ท้องตรา ใบบอกตลอดจนหนังสือจากต่างประเทศ เข้าไว้ในหอสมุด มีการจัดทำหนังสือชุดที่รู้จักกันในชื่อ ประชุมพงศาวดาร จัดพิมพ์เรื่องราวต่างๆ ที่น่าสนใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีตั้งแต่ปี พ.ศ.2451 เรื่อยมา

กระแสแห่งการปรับเปลี่ยนดังกล่าวก่อให้เกิดงานเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่สำคัญหลายชิ้น ซึ่ง

สะท้อนให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงในการทำความเข้าใจกับอดีตแนวใหม่ โดยมีศูนย์กลางแห่งอำนาจที่เดียวกันอย่างเด่นชัด เริ่มตั้งแต่พงศาวดารโยนกของพระยาประชากิจกรจักร์ ซึ่งปรากฏรูปแบบของงานเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยใหม่อย่างเด่นชัด งานชิ้นนี้เริ่มตีพิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ ตั้งแต่ พ.ศ.2440-2441 และรวมเล่มในปี พ.ศ.2450 ชั้นแรกใช้ชื่อว่า พงศาวดารลาวเฉียง ในการเขียนมีการรวบรวมหลักฐานจากตำนานลาว ตำนานไทยเหนือ ตรวจสอบกับพงศาวดาร พม่า มอญ ไทยใหญ่ ล้านช้าง จีน พระราชพงศาวดารสยาม พงศาวดารเขมร และเอกสารหนังสือภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นการตรวจสอบในรูปแบบใหม่ มีใช้การ "รวบรวมแล้วนำมาเรียบเรียง" ดังงานในอดีต แม้เนื้อความจะเป็นตำนานของกลุ่มเมืองทางเหนือ เช่น ตำนานสิงหนวัติข ตำนานเงินยางเชียงแสน แต่จะมีลักษณะการมองประวัติศาสตร์ตามลำดับขั้นตอนของเวลา แสดงความสัมพันธ์ของราชวงศ์กษัตริย์ ในลักษณะสืบเนื่อง โดยเฉพาะราชวงศ์ไทย การอธิบายความต่าง ๆ เริ่มเน้นประโยชน์แห่งการศึกษาหาความรู้ เช่น คำอธิบายที่มาของศักราชต่าง ๆ มิได้เน้นประโยชน์แห่งการบันทึกเพื่อสืบทอดเรื่องราวอีกต่อไป นับเป็นการพยายามสร้างงานเขียนประวัติศาสตร์ชาติในรูปแบบสมัยใหม่ขึ้นอย่างมีระบบ เป็นครั้งแรก

นอกจากนี้งานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นับเป็นงานที่ผ่านขั้นตอนของการปรับเปลี่ยนจากข้อมูลเดิมมาสู่การวิเคราะห์และเสนอความเห็นใหม่

จากพระนิพนธ์ตลอดพระชนม์ชีพ 1,050 เรื่อง เป็นเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ 297 เรื่อง แยกออกเป็น ประวัติศาสตร์และการท่องเที่ยว 15 เรื่อง ชีวิตประวัติ 128 เรื่อง นิทานโบราณคดี 6 เรื่อง ประวัติศาสตร์ 148 เรื่อง (หอสมุดแห่งชาติ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า 47-102) จะพบว่าพระองค์เป็นผู้สนใจในการแสวงหาความรู้และค้นคว้าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์อย่างจริงจัง ทรงสะท้อนทัศนะแห่งการวิพากษ์ในพระนิพนธ์ค่านำ และคำอธิบาย ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา โดยให้ความสำคัญเกี่ยวกับการตรวจสอบข้อเท็จจริงของหลักฐาน "แต่ข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้แทรกเพิ่มเติมเข้าไปใหม่ในพระราชพงศาวดารนี้ได้เลือกสรรแต่ที่มีหลักฐาน ควรเชื่อถือได้..." (ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ รายงานทูลเกล้าถวายในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร.1, หน้า 1-5) การแสวงหาและพยายามอธิบายสาเหตุของเหตุการณ์จะเห็นได้ชัดเจนในงานนิพนธ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 (ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2520) แต่อย่างไรก็ตาม ลักษณะการบรรยายเนื้อความของพระองค์ยังเป็นแบบบรรยายโวหาร เล่าเหตุการณ์อย่างละเอียดและต่อเนื่อง เช่น ใน ไทยรบพม่า พระองค์ทรงกำหนดหลักเกณฑ์ในการแสวงหาความรู้ทางประวัติศาสตร์ไว้ว่า

"...หนังสือที่เรียกว่า พงศาวดารของเราที่แต่งกันมาแล้ว...ไม่ตรงกับหลักของประวัติศาสตร์ คือหลักของประวัติศาสตร์นั้น แม้จะเอาการกำหนดตั้งเป็นหลัก เรื่องที่จะลำดับก่อนและหลังกัน มีข้อสำคัญที่ต้องถือเป็นหลัก 3 ส่วนคือ

ส่วนที่ 1 เกิดเหตุการณ์อย่างไร

ส่วนที่ 2 ทำไมจึงเกิดเหตุการณ์อย่างนั้น

ส่วนที่ 3 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้ผลอย่างไร..." (สารนสมเด็จ, 2515:26)

มีผู้วิพากษ์งานนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตากสิน ว่าได้รับอิทธิพลจากนักประวัติศาสตร์ ตะวันตก คือ เลโอโพลท์ ฟอน รังเก ในด้าน ประวัติศาสตร์นิยม (Historicism) ซึ่งมีปรัชญาการเขียนประวัติศาสตร์ ในลักษณะ "การนำเสนอข้อเท็จจริงอย่างระมัดระวัง แม้ว่า (จะเป็นข้อเท็จจริง) ที่ไม่แน่นอนตายตัวและปราศจากความมีชีวิตชีวาเพียงไรก็ตาม หรือ "เพื่อแสดงว่าเกิดขึ้นจริงๆ" นอกจากนี้ยังได้รับอิทธิพลจาก ฟุสเทล เดอ กูลองซ์ ในสกุลโพสิติวิสต์ (Positivist) ที่เชื่อว่า ประวัติศาสตร์มีวิทยาการแบบวิทยาศาสตร์ (กอบแก้ว สุวรรณทัต, 2525:31)

นอกจากการมองประวัติศาสตร์ในฐานะ ศาสตร์ ที่ต้องการความเป็นเหตุเป็นผลเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว สมเด็จพระยาตากสินทรงเป็นผู้บุกเบิกการก่อให้เกิดจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ในสังคมไทยอย่างต่อเนื่อง จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์แบบใหม่นั้น มีลักษณะของการผสมผสานระหว่าง ประวัติศาสตร์เพื่อประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์เพื่อสังคม (ในสมัยนั้น) อันจะส่งผลต่อสำนึกโดยรวมของคนในชาติที่มีประวัติศาสตร์ร่วมกัน จากพระราชประวัติสมเด็จพระยาตากสิน ทรงมีสถานภาพที่มั่นคงประการหนึ่งคือ ทรงเป็นนักการเมือง ในยุคสร้างความเป็นเอกภาพและอันหนึ่งอันเดียวกันให้กับสถาบันกษัตริย์และประเทศ ผลผลิตทางงานพระนิพนธ์ประวัติศาสตร์ของพระองค์เป็นเพียงส่วนน้อย เมื่อเทียบกับภารกิจอันยิ่งใหญ่ที่ต้องทรงทำในฐานะแขนงซ้ายขวาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อเนื่องมาจนถึงพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การเผชิญการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกก่อให้เกิดการสร้าง "กรอบ" ของประวัติศาสตร์ชาติ (National History) ที่มีมาอย่างคลุมเครือเลื่อนลอยในสมัยก่อนให้เด่นชัดขึ้น ประวัติศาสตร์ในยุคนี้มิใช่พระราชพงศาวดารที่อธิบายความชอบธรรมและการสืบสันตติวงศ์ของสถาบันกษัตริย์ หรือแม้แต่การสร้างภาพแห่งการสนใจอดีตย้อนหลังจากรัตนโกสินทร์ ไปอยุธยา จนถึงสุโขทัย เพื่ออธิบายการต่อเนื่องของประวัติศาสตร์แบบลูกโซ่โดยไม่สนใจว่าประชาชนจะรู้สึกร่วมกับภาพต่างๆ หรือไม่อีกต่อไป หากแต่ประวัติศาสตร์ในช่วงนี้คือยุคแห่งการสร้างความสำเร็จในการมีประวัติศาสตร์ร่วมกันของประชาชนในพระราชอาณาจักรหลังจากผ่านการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในการปฏิรูปการเมืองการปกครอง พ.ศ.2435 และพยายามเน้นย้ำความรู้เกี่ยวกับอดีตของประชาชนในลักษณะซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพื่อให้ประชาชนรับรู้ในสำนึกทางประวัติศาสตร์ตามที่กำหนดให้ได้ ดังจะเห็นได้ชัดเจนจากการพยายามนำเสนอความเป็นไทยแทรกเข้าไปในเนื้อหาเอกสารที่พระองค์ทรงตรวจตรา หรือ "ชำระ" ตัวอย่างเช่น การกล่าวถึงเมืองไทรบุรี ความว่า

"เรื่องดีเมืองไทรบุรี"

เมืองไทรบุรีนี้ ตามเนื้อความที่ปรากฏมาในหนังสือพงศาวดารเมืองไทรบุรีเอง และพงศาวดารไทยดูเหมือนจะเป็นเมืองขึ้นของไทยมาตั้งแต่ครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี พวกที่ตั้งเมืองไทรบุรีก็น่าจะเป็น

ชนชาติไทยด้วยซ้ำไป เพราะในหนังสือพงศาวดารเมืองไทรปรากฏว่า เจ้าเมืองไทรคนแรกมีนามว่า พระองค์มหาวงษ์ แลต่อมายังมีเจ้าเมืองที่เป็นนามไทยอีกหลายคน ยังมีท้องที่ซึ่งแขกเรียกแต่แปลความไม่ออกเช่น "คลองแก้ว" เป็นต้น อันเป็นภาษาไทยแท้ๆ ปรากฏอยู่ในหนังสือพงศาวดารเมืองไทรก็หลายคำ ชาวเมืองไทรแต่เดิมนับถือพระพุทธศาสนา วัตถุของโบราณก็ยังคงปรากฏอยู่ พวกมลายูซึ่งเป็นชาวเมืองสุมาตรา ฟังอพยพเข้ามาปะปนในชั้นหลัง และพวกเมืองไทรทั้งที่เป็นเชื้อไทยแลเชื้อมลายู ฟังมาเข้ารีตถือศาสนา อิสลามขึ้นในเมืองกรุงเก่าเป็นราชธานีนี้เอง..." (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพรหมเทพราชานุภาพ, 2459:112-113)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงพระราชนิพนธ์งานทางประวัติศาสตร์ไว้หลายเรื่อง เช่น เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา พระราชวิจารณ์ความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ประเพณีการตั้งมหาอุปราช พระราชพิธีสิบสองเดือน พระองค์ทรงมีพระราชวินิจฉัยหลายประการเกี่ยวกับ "อดีตของสยามประเทศ" โดยทรงมอง "ประวัติศาสตร์" ในฐานะ "ศาสตร์แห่งความรู้" ทรงถือว่า การศึกษาเรื่องราวในอดีตเป็น "วิชาหนึ่งซึ่งจะได้แนะนำความคิดและความประพฤติ" และ "เมื่อผู้ใดได้เรียนด้วยความประสงค์อันดีจะได้รับแต่คุณไม่มีโทษ" (ร.5 พระราชดำรัส ร.5 สมาคมสืบสวนของบูรณสยาม, 2511) หมายถึงประวัติศาสตร์เป็นเรื่องราวที่จะต้องมีการศึกษาหาความรู้ อันจะส่งผลต่อการประพฤติและปฏิบัติ การจะเข้าถึงความเข้าใจได้จะต้องมีกระบวนการแห่งการแสวงหาความรู้ ซึ่งจะต้องดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ด้วยการค้นคว้าสืบสวน ไม่หยุดอยู่กับที่

ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงบัญญัติคำว่าประวัติศาสตร์มาใช้ให้มีความหมายตรงกับ History ในภาษาอังกฤษนั้น ประวัติศาสตร์ถูกเรียกว่าพงศาวดารมาตลอด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเข้าใจพระทัยถึงความหมายของคำว่าประวัติศาสตร์ คือเรื่องราวความเป็นมาในอดีต แม้จะเรียกในชื่อพงศาวดารก็ตามแต่ พระองค์ทรงสามารถแยกความหมายของพระราชพงศาวดาร ออกจากพงศาวดารในความหมายที่เหมือนกับประวัติศาสตร์อย่างเด่นชัด ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่าพระราชพงศาวดารคือเรื่องราวที่ว่าด้วยเรื่องของพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะ

รัชสมัยนี้ นับเป็นครั้งแรกที่มีการระบุชัดเจนถึงการให้ความหมายของประวัติศาสตร์ในฐานะความเป็นมาและเรื่องราวของประเทศชาติ อันมิใช่เรื่องราวของพระมหากษัตริย์ นั้นหมายถึงมีการแยกสถาบันชาติ ออกจากสถาบันกษัตริย์อย่างเด่นชัด ไม่ว่าจะเป็นการให้ความหมายของพระราชพงศาวดารว่าเป็นเฉพาะ "เรื่องราวของพระเจ้าแผ่นดิน" (เรื่องเดียวกัน) และถูกคนรุ่นหลัง "ไปยอมรับพระราชพงศาวดารกรุงเก่าว่าเป็นเรื่องของแผ่นดินสยาม" (เรื่องเดียวกัน) ทำให้ "ผู้ได้อ่านเรื่องราวของประเทศอื่นๆ จะกล่าวได้ว่า เรื่องราวของประเทศสยามนี้ช่างไม่มีอะไรเสียจริงๆ มีแต่เล่าถึงพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น" (เรื่องเดียวกัน) ซึ่งในกรณีนี้พระองค์ทรงยกความผิดให้แก่คนรุ่นหลังที่ไปหลงนับเอาพระราชพงศาวดารเป็นเรื่องราวของประเทศชาติ ทั้งๆ ที่จุดประสงค์ของผู้แต่ง (ตามความเข้าใจพระทัยของพระองค์) ก็ต้องการจะแยกเรื่องของพระเจ้าแผ่นดินกับของประเทศชาติออกจากกันอยู่แล้ว

นอกจากนี้ยังทรงเห็นว่า ประวัติศาสตร์เป็นบทเรียนจากอดีต และมีหน้าที่ในตัวเอง โดยพระองค์ ทรงชี้แจงไว้อย่างเด่นชัดว่า การศึกษาประวัติศาสตร์สามารถนำบทเรียนจากอดีตมาแก้ไขปัจจุบัน "ซึ่งจะพึงเห็นได้เลือกได้ในการที่ผิดและชอบชั่วและดี เป็นเครื่องชักนำให้เกิดความรักชาติและรักแผ่นดินของตัว ถึงแม้ว่าเรื่องนั้นจะเป็นเรื่องที่ชั่วช้าไม่ตัวอย่างใด ก็เป็นเครื่องที่จะจดจำไว้ในใจ เพื่อจะละเว้นกีดกันไม่ให้ความชั่วความไม่ดีนั้นมาปรากฏขึ้นอีก ถ้าเรื่องใดดีก็ทำให้ใจคอเฟื่องฟูให้เกิดความเย่อหยิ่งขึ้นในใจ ซึ่งจะใคร่ได้ และจะใคร่รักษาความดีนั้นไว้" (เรื่องเดียวกัน)

ในระยะนี้ปรากฏงานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจหลายชิ้น (แม้บางชิ้นจะเกิดขึ้นหลังรัชกาลที่ 5 แต่นับได้ว่าเป็นผลงานของผู้เขียนในระยะนี้) นอกจากงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระนพรัตน์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เช่น พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ไทยรบพม่า ดำนันทวังหน้า ดำนันทการเลียบอนเบี้ยและหวย ดำนันทพุทธเจดีย์สยาม สารัตน์ สมเด็จพระนิตานโบราณคดี ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ เทียวเมืองพม่า ฯลฯ แล้วยังมีงานเขียนทางประวัติศาสตร์ประเภทต่างๆ อีก เช่น งานเขียนในรูปประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยข้าราชการส่วนภูมิภาค ได้แก่ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) เรียบเรียงพงศาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย พระพลัษฏานุรักษ์รวบรวมพงศาวดารเมืองแกลง และงานเขียนของเทียนวรรณ และ ก.ศ.ร.กุหลาบ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความรู้ความสนใจในเรื่องราวเกี่ยวกับอดีต ทั้งทางด้านศิลปะ วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ขยายแวดวงกว้างขวางออกไปอีก จากการปูพื้นฐานด้านงานพิพิธภัณฑ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นโยบายประการหนึ่งของพระองค์ในระยะแรกที่ขึ้นครองราชย์คือการพยายามพัฒนาความรู้ใหม่สำหรับปฏิบัติราชการโดยมิให้เกิดความบาดหมางกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในการนี้ทรงตั้งกรมทหารมหาดเล็กขึ้นในพระบรมมหาราชวังโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายในราชตระกูลที่ยังทรงพระเยาว์และบุตรหลานข้าราชการที่มีอายุน้อยเข้าประจำการ มีการฝึกหัดทหารตามยุทธวิธีแบบใหม่ของยุโรป ในขณะที่เดียวกันก็ให้ศึกษาวิชาการอันจะก่อให้เกิดประโยชน์ในราชการ รวมทั้งความรู้เบ็ดเตล็ดต่างๆ เช่น ดนตรี ฟ้อนรำ นาฏศิลป์ กีฬา ศิลปะ การช่าง หัตถกรรม เมื่อพระองค์เสด็จประพาสยังชวา จึงได้นำแบบอย่างของหอประชุมทหารที่เมืองปัตตาเวียมาสร้างหอ คองคองเตีย สำหรับเป็นที่ประชุมทหารมหาดเล็ก และโปรดฯ ให้งานพิพิธภัณฑ์อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของกรมทหารมหาดเล็ก โดยย้ายพิพิธภัณฑ์จากพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์มาไว้ที่หอคองคองเตีย หรือศาลาสหทัยสมาคม ในปี พ.ศ.2417 มีนายเฮนรี อาลบาสเตอร์ ซึ่งรับราชการตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้อำนวยการพิพิธภัณฑ์สถาน ดำเนินการตามแบบอย่างตะวันตก เรียกว่า มิวเซียม (Museum) มีพิธีเปิดอย่างเป็นทางการในวันที่ 19 กันยายน พ.ศ.2417 ซึ่งเป็นการผลักดันจากศูนย์กลางแห่งอำนาจในอีกลักษณะหนึ่งที่สามัญชนคนธรรมดาสามารถสัมผัสและรับรู้เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ ศิลปะ โบราณวัตถุ ตามที่ศูนย์กลางแห่งอำนาจต้องการให้รับรู้

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์เสด็จประพาสตามมณฑลต่างๆ โปรดฯ ให้นำโบราณวัตถุที่มีค่ามาเก็บรักษาไว้ที่กรุงเทพฯ มีการเข้มงวดในการตรวจตราจับกุมผู้ลักลอบนำศิลปวัตถุของไทยออกนอกประเทศ เช่น กรณีนายรัสต์มัน ชาวเยอรมัน ลักลอบนำเทวรูปพระอิศวรเมืองกำแพงเพชรออกนอกประเทศ "หลวงอนุรักษ์กุเบครับรับสั่งกรมหมื่นพิชิตมีหนังสือมาว่าให้ส่งเทวรูปใหญ่สำหรับเมืองกำแพงเพชรและแผ่นศิลาจารึกลงมากรุงเทพฯ นั้นได้ส่งมาแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ส่งเทวรูปนี้ไปที่วังพระองค์ประดิษฐ์ ด้วยพระเศียรและพระหัตถ์นั้น Mr. Russman ขึ้นไปลักตัดเอามา กงสุลเยอรมันลุแกโทษมาก จึงโปรดฯ ให้กรมหมื่นเทววงศ์ไปรับเอากลับมาเสีย ครั้งนี้จึงโปรดให้พระองค์ประดิษฐ์ซ่อมเสียอย่างเดิม..." (สยามสมาคม คำอภิปรายศิลาจารึกหลักที่ 1)

การให้ความสำคัญของพระองค์ส่งผลให้บรรดาข้าราชการตามหัวเมือง ต่างพากันเก็บรักษาศิลปะโบราณ ของประเทศมากขึ้น ตามศาลากลางบางเมืองจึงมีโบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ จัดตั้งแสดงประดุกพิพิธภัณฑสถานเล็ก ข้าหลวงเทศาภิบาลที่มีชื่อเสียงทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้แก่ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ซึ่งให้ความสนใจศึกษาพระราชพงศาวดารและเรื่องราวเกี่ยวกับกรุงศรีอยุธยา และทำการขุดแต่งบูรณะโบราณสถานในพระนครศรีอยุธยาเป็นคนแรก นอกจากนี้ยังมีการจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานขึ้นที่พระราชวังจันทร์เกษม พระนครศรีอยุธยา และมีการรวบรวมโบราณวัตถุโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จัดแสดงที่ห้องกลางกระทรวงมหาดไทยด้วย

นอกจากนี้ยังเกิดการรวมตัวของกลุ่มผู้สนใจประวัติศาสตร์และโบราณคดีชาวต่างประเทศขึ้นทำการก่อตั้ง สยามสมาคม ใน พ.ศ.2447 โดยดำเนินการทางวิชาการเกี่ยวกับการศึกษาค้นคว้าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี มีการออกวารสารของสมาคมชื่อ Journal of the Siam Society และจัดสัมมนาอภิปราย ปัญหาต่างๆ แต่สมาคมนี้มีข้อจำกัดบางประการ เช่นการใช้ภาษาอังกฤษเป็นหลัก ทำให้การศึกษาอยู่ในเฉพาะผู้รู้ภาษาอังกฤษเท่านั้น

จะมีการจัดตั้งโบราณคดีสโมสรใน พ.ศ.2450 และสมาคมสืบสวนของโบราณ ใน พ.ศ.2452 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมความรู้และค้นคว้าหาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของผู้สนใจทั่วไป โดยเฉพาะโบราณคดีสโมสรเป็นพระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งนายกสมาคม มีเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เป็นอุปนายก และมีพระยาโบราณราชธานินทร์ เป็นเลขานุการ

ความเคลื่อนไหวจากกลุ่มชนชั้นสูง ในราชสำนัก ก่อให้เกิดการค้นคว้า, ตรวจสอบ เพิ่มเติมเอกสารทางประวัติศาสตร์หลายประการเป็นสิ่งที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรียกว่าการ "ชำระ" (โปรดดูรายละเอียดในประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ใน พ.อ.อยุธยา) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้เริ่มเปิดศักราชแห่งการก่อให้เกิดจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ ซึ่งมีลักษณะผสมผสานระหว่าง การเป็นประวัติศาสตร์เพื่อประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์เพื่อสังคม (ในยุคนั้น) ในพระนิพนธ์คำนำและคำอธิบาย

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เน้นถึงความสำคัญของการตรวจสอบข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์อย่างที่ไม่เคยทำมาก่อน เช่นเดียวกับการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ซึ่งปรากฏในรายงานทูลเกล้าฯ ถวายพระราชพงศาวดาร ซึ่งทรงนิพนธ์ว่า

“...ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ตรวจชำระ โดยตั้งใจที่จะคงความไว้ ตามที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียงไว้ดัดตอนเพิ่มเติม และแก้ไขบ้างแต่ที่จำเป็น คือ

1. ดัดข้อความที่ปราศจากสารประโยชน์ออกเสียบ้าง
2. เพิ่มเติมข้อความที่ยังบกพร่องขาดอยู่ให้บริบูรณ์บ้าง
3. แก้ไขโวหาร
4. แก้ไขระเบียบที่เรียบเรียงให้เข้าใจได้ดียิ่งขึ้นกว่าเดิม...” (สมเด็จพระยาธรรมาธิบดีฯ พ.รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1)

กระแสแห่งความพยายามค้นคว้า ตรวจสอบ และแก้ไข จากศูนย์กลางแห่งอำนาจในยุคนี้ ส่งผลกระทบต่อเอกสารพื้นเมืองในส่วนภูมิภาคหลายต่อหลายชั้นชั้นที่ต้องมีปฏิสัมพันธ์กับศูนย์กลางแห่งอำนาจ มีการส่งเอกสารพื้นเมือง หรือ “ตำนานเมือง” เข้ามาสู่จุดศูนย์กลางเพื่อผ่านการ “ตรวจสอบ” อย่างที่ไม่เคยปรากฏในรัชสมัยใดมาก่อน ตัวอย่างเช่น ปรากฏการคัดลอก รวบรวม แก้ไขพงศาวดารเมืองน่าน พงศาวดารนครลำปาง พงศาวดารลำพูนไชย ตำนานเมืองกลาง ตำนานกรุงเก่า พงศาวดารเมืองเงินยาง เชียงแสน พงศาวดารลานนาไทย พงศาวดารเมืองแกลง พงศาวดารเมืองสงขลา พงศาวดารเมืองนครพนม พงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช

ความพยายามจากศูนย์กลางแห่งอำนาจที่จะเข้าไปมีบทบาทในบริบททางประวัติศาสตร์ของส่วนภูมิภาคที่ชัดเจน ปรากฏในหลายลักษณะ ตัวอย่างที่เด่นชัดคือเรื่องราวการเชิดชูวีรกรรมของท้าวสุรนารี แห่งเมืองโคราช จากการค้นคว้าของสายพิน แก้วงามประเสริฐ พบว่า ท้าวสุรนารีปรากฏตัวครั้งแรกในบริบททางประวัติศาสตร์ ผ่านพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

...วีรกรรมของคุณหญิงโมที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 นี้ อยู่ในฐานะผู้นำหญิงเป็นทัพพูน โดยไม่กล่าวรายละเอียดการสู้รบที่แสดงถึงความสามารถของคุณหญิงโมเลย นอกจากนั้นงานเขียนไม่ได้กล่าวถึงการได้รับความชอบของคุณหญิงโมที่เชื่อกันว่าได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็น “ท้าวสุรนารี” อีกทั้งแทบไม่ได้เน้นความสำคัญของการต่อสู้ของชาวนครราชสีมาเท่าที่ควร... (สายพิน แก้วงามประเสริฐ, 2538: 270-271)

ท้าวสุรนารีถูกเชิดชูวีรกรรมอย่างเด่นชัดโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงนิพนธ์ตำนานเมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ.2443-2444 และในพงศาวดารเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งนิพนธ์ขึ้นในระยะเดียวกัน ซึ่งการเชิดชูวีรกรรมดังกล่าวเป็นไปอย่างต่อเนื่องและถูกวิพากษ์วิจารณ์โดยสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในระยะต่อมาว่า "เรื่องท่านผู้หญิงโมนีคูก็ประหลาด ดูในพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ซึ่งถวายเป็นมโหรีไม่เห็นว่ามีคุณคุณอะไร เป็นแต่ว่าคุมพวกผู้หญิงเป็นกองหลังเท่านั้น ทำไมจึงยกย่องกันหนักหนาไม่ทราบ (สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 4, น. 267)

การเชิดชูวีรกรรมของท้าวสุรนารีนับเป็นการแสดงออกประการหนึ่งในความพยายามสร้างความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางแห่งอำนาจกับส่วนภูมิภาค ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของวาทกรรมเชิดชูวีรสตรีท่านนี้อย่างมากมาย จนเกิดความรู้สึกร่วมของคนในท้องถิ่นว่าเป็นส่วนหนึ่งของ "ชาติ" ตรงกับพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่า

...ความจริงที่เราสามารถจัดการบ้านเมืองได้สำเร็จตลอดทั่วไปในพระราชอาณาเขตอันประกอบด้วยหัวเมืองทั้งหลาย แผ่ขยายอยู่ในพื้นแผ่นดินอันไพศาล มีราษฎรอาศัยอยู่ พูดภาษาอันเดียวกัน เพี้ยนกันบ้างดังนี้ เป็นเหตุที่เต็มใจยินดีของเราเป็นอันมาก ไทยลาวชนทั้งปวงก็นับถือว่าตั้งเป็นพวกอยู่ในชาติเดียวกันอันหนึ่ง และตั้งตาคอยหมายว่าเราเป็นใหญ่ผู้อุปถัมภ์บำรุงทั้งสิ้น... (ร.5 พระราชดำรัสใน ร.5, พิมพ์ครั้งที่ 2, 34)

2. การเกิดรัฐเชิงดินแดนสมัยรัชกาลที่ 5

ความตระหนักใน "ดินแดน" อันมีอยู่จริงบนผืนโลกในสังคมไทย มีต้นเค้ามาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาต่อต้านรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นกระบวนการการคลี่คลายของการรับรู้แบบก้าวหน้าอันเนื่องมาจากการเดินทางท่องเที่ยวที่ปรากฏให้เห็นในวรรณกรรมประเภทนิราศตั้งแต่ปลายอยุธยาเป็นต้นมา (ธิดา สารยา, 2534:75) มิติทางดินแดนที่เคยขึ้นอยู่กับระบบพุทธภูมิศาสตร์ในความคิดแบบไตรภูมิ ที่เชื่อว่าชมพูทวีปเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนา และแบ่งย่อยออกเป็นอาณาเขตต่างๆ เช่น สยามประเทศ หงสาวดีประเทศ กัมพูชาประเทศ (พระวันรัตน์, 2534:369) โดยแสดงความสัมพันธ์ระหว่างเขตแดนโดยหลักทางพุทธศาสนา เช่น การแสดงพุทธปาฏิหาริย์ ประทับรอยพระพุทธรูปตามสถานที่ต่างๆ หรือในตำนานพระเจ้าเลียบโลก เริ่มค่อยๆ เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยแทรกมโนทัศน์เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ตามความเป็นจริงเข้าไปในความเชื่อดั้งเดิม

ในความเป็นจริงสภาพภูมิศาสตร์ของรัฐไทยได้ปรากฏขึ้นในแผนที่ชาวตะวันตก ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา เริ่มจากงานตีพิมพ์แผนที่ดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของ Giovanni Ramusio

ในพ.ศ.2097 การจัดทำแผนที่ของ Van Linschoten ในพ.ศ.2138 ซึ่งเริ่มปรากฏตำแหน่งของประเทศไทยที่เรียกว่า "สยาม" (Siam) บนแผนที่ หลังจากนั้นชาวยุโรปรู้จักอยุธยาในฐานะสยาม บนแผนที่ซึ่งถูกจัดทำขึ้นโดยตระกูล Visscher และ Blaue ตลอดจนแผนที่ของ Giacomo Rossi รวมทั้งบันทึกของบาทหลวงคาร์ซาร์ด ในหนังสือ *Vogage de Siam* ตีพิมพ์ใน พ.ศ.2232 ก่อนการตีพิมพ์แผนที่สยามของลาลแบร์ู ในพ.ศ.2234 (ริตา. เรื่องเดียวกัน, ไมเคิล ไรท์ เบ็งแผนที่เก่าๆ กันเถิด) เป็นที่น่าแปลกใจที่รัฐไทยไม่เคยให้ความสนใจในพรมแดนที่ปรากฏตามแผนที่ของชาวตะวันตกเหล่านี้เลย อย่างน้อยที่สุดจนถึงปลายอยุธยา จนกระทั่งเกิดการคลี่คลายในความรับรู้แบบก้าวหน้าจึงมีการสอดแทรกสภาพภูมิศาสตร์ตามความเป็นจริงลงในระบบความคิดดั้งเดิม เช่น การจัดทำแผนภาพไตรภูมิโลกสันฐานฉบับกรุงธนบุรี พ.ศ.2319 ปรากฏแผนที่เมืองและอาณาเขตต่างๆ เช่น พัทลุง เกาะป่า เกาะพร้าว เกาะกล้วย เกาะพง ตลอดจนแสดงที่ตั้งและสันฐานของ "กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร" ในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิอันกว้างใหญ่ (ไตรภูมิโลกสันฐานฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก พ.ศ.2319) ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับไตรภูมิฉบับภาษาเขมรที่ปรากฏสภาพภูมิศาสตร์มากมาย เช่น แผนที่เกาะลังกาโบราณ แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ในชมพูทวีป สยามประเทศ ชื่อเมืองและเกาะต่างๆ (ไตรภูมิฉบับภาษาเขมร)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏหลักฐานการจัดทำแผนที่เดินทัพซึ่งแสดงอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ภาคกลางและภาคเหนือของประเทศไทย ปัจจุบันที่รู้จักกันในชื่อ "แผนที่ยุทธศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1" *The Strategic Map in the Reign of King Rama The First* ซึ่งเป็นต้นร่างของแนวการเดินทางผ่านภูมิประเทศ ป่าเขาลำเนาไพร ในรัชกาลที่ 1 และได้รับการจัดทำให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นในรัชกาลที่ 3 (Victor Kenedy *An Indigeneous Farly Nineteenth Century Map of Central and Northeast Thailand*, สยามสมาคม 2513) นับเป็นแผนที่คร่าวๆ ที่เริ่มให้ความสำคัญต่อระบบภูมิศาสตร์แห่งความเป็นจริงของประเทศไทย แต่ก็ยังคงมีสภาพเป็น "แนวการเดินทาง" ที่ปราศจากความหมายของการแสดงอาณาเขตแห่งรัฐไทย ซึ่งเป็นระยะเริ่มแรกของการเกิดการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดในภูมิศาสตร์แห่งความเป็นจริง ดังปรากฏในภูมิศาสตร์ของนางนพมาศ เป็นต้น จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สำนักในเรื่องราวรัฐและกษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้อาณาเขตเชิงพรมแดนมีความสำคัญมากขึ้น แม้จะไม่สามารถกำหนดความชัดเจนตายตัว แต่ "ดินแดน" กลายเป็นความสำคัญของความมีตัวตนของรัฐไทยบนผืนโลกอันกว้างใหญ่ไพศาล กษัตริย์ทรงมีฐานะเป็น "เจ้าของแผ่นดิน" อันเป็นพระราชอาณาเขตที่มีเอกราช ผู้ใดจะล่วงละเมิดมิได้ และสามารถประเมินได้ตามความเป็นจริงอย่างคร่าวๆ สภาพรัฐภูมิศาสตร์ถูกอธิบายโดยตัดความคิดดั้งเดิมออกไป เช่น การอธิบายภูมิศาสตร์ในงานวรรณกรรมของสุนทรภู่ การกล่าวถึงเส้นทางการเดินทางของหม่อมราโชทัยในนิราศลอนดอน ภาพการอธิบาย "พระราชอาณาเขต" ที่มีมาแต่ก่อน จะให้ความสำคัญในลักษณะของจุดศูนย์กลางของกลุ่มเมือง ที่กระจายอยู่ตามที่ตั้งต่างๆ เช่น การกล่าวถึงเมืองประเทศราชในสมัยพระเจ้าอยู่หัว ความว่า

...ครั้งนั้นพระยาประเทศราชขึ้น 16 เมือง คือ เมืองมะละกา เมืองชวา เมือง

ตะนาวศรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง
เมืองสงขลา เมืองจันทบูร เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก
เมืองพิจิตร เมืองกำแพงเพชร เมืองนครสวรรค์... (พ. พระราชหัตถเลขา, กรม
ศิลปากร 2534, 57)

ในส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้สร้างภาพการอธิบาย "พระราชอาณาเขต"
ขึ้นมาใหม่ กล่าวคือ ทรงแสดงความเป็นเจ้าของพระราชอาณาเขตเชิงดินแดนอย่างกระจ่างชัด โดยใช้คำว่า
"สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ...เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยามเมืองขึ้นใกล้เคียงต่างๆ คือ..." (ร.4, 2521:1)

"...เป็นมหาอาณาจักรใหญ่พระราชอาณาจักรฝ่ายสยามคือ แผ่นดินสยามเหนือใต้ แลดินแดนต่างๆ
อยู่เคียงอยู่ใกล้เป็นที่อาศัยอยู่ของชนชาวประเทศ เพศภาษาต่างๆ คือ...ในทิศนั้นๆ เกือบรอบคอบ" (ร.4,
2521:47)

"...เป็นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎรแวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่างๆ
ทุกทิศ คือ ลาวโยน ลาวเฉียง ในทิศพายัพแลอุดร ลาวกาวแต่ทิศอีสานจนบูรพ กำโพงชาเขมร แต่บูรพจน
ภาคเหนือ เมืองมลายูเป็นอันมากแต่ทิศทักษิณจนหริดี แลบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่าแต่ทิศประจิมจนพายัพ"
(เรื่องเดียวกัน)

จะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงกำหนด "ดินแดน" ในพระราชอำนาจค่อนข้างชัดเจน และแสดงความเป็น
เป็นเจ้าของโดยระบุ "ทิศ" ทางระบบภูมิศาสตร์ที่เป็นจริง มิได้คลุมเครือหาขอบเขตทิศทางมิได้ และพระราช
ประสงค์ในการกำหนดเส้นเขตแดนระหว่าง รัฐต่อรัฐ ให้ชัดเจน ปรากฏในพระราชดำริที่จะกำหนด
อาณาเขตที่ติดกับพม่าให้ชัดเจน เพื่อป้องกันปัญหาการล่วงละเมิดของอังกฤษ ใน พ.ศ.2407 ดังความว่า
"ถึงที่กลางแห่งที่มีแนวเขาภูเขาไฟล่ผลเขวไขว้กันอยู่นั้น ถ้าคิดอ่านหน้าแล้ง แต่งผู้รับผิดชอบมาทั้งสอง
ฝ่ายพร้อมกัน เดินต้นป่าตรวจแนวเขาดูให้รู้ตลอดได้จะเป็นดี...จะได้พร้อมกันแบ่งเขตแดนให้เป็นแน่เป็นการดี
แล้วจะใคร่ต่อให้รู้ประจักษ์แจ่มสว่างไสว เมื่อได้ยอมกันแล้วอย่างไรในที่จะต้องมีความสงสัย ก็จะได้กำหนด
ออกชื่อเขาออกชื่อป่า ทำหนังสือพิมพ์ประกาศราษฎรที่จะตัดไม้ตัดฝางให้รู้ทั่วกันว่าเขตแดนอยู่เพียงนี้เพียง
นั้น" (ร.4 พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ปีชวด พ.ศ.2407, 32-33)

ปัญหาของการเริ่มก่อตัวในสภาพรัฐเชิงดินแดนระยะเริ่มแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ไม่สามารถกำหนด "พระราชอาณาเขต" ที่กว้างๆ แคบๆ ตามพระราชอำนาจของ
กษัตริย์ในอดีตแต่ละยุคสมัยได้กระจ่างชัด ประกอบกับขอบเขตที่มีการประเมินขึ้นอย่างคร่าวๆ นั้น ในบาง
กรณีมิได้อยู่ใน "พระราชอำนาจ" อย่างแท้จริงและชัดเจน หากแต่มีสภาพ "ประเทศสองฝ่ายฟ้าบ้าง สาม
ฝ่ายฟ้าบ้าง" หรือ "เพราะพระเจ้าแผ่นดินเมืองเขมรอำนาจน้อย มีเมืองตั้งอยู่ในระหว่างเมืองมีอำนาจใหญ่

ทั้งสอง ต้องฝากตัวอ่อนน้อมพึ่งพิงอิงอาศัยเมืองไทยบ้างเมืองญวนบ้าง" (ร.4 ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร, 5) ทำให้พระองค์ต้องตรวจสอบและยืนยันพระราชอำนาจของพระองค์ เพื่อกำหนดขอบเขตที่ชัดเจนอยู่เสมอ เช่น โปรดฯ ให้หัวเมืองต่าง ๆ ที่มีความแน่ชัดว่าขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจอย่างแท้จริง เข้ามาทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา โดยห้ามไม่ให้หัวเมืองที่ไม่แสดงตนแน่ชัดว่าอยู่ในพระราชอำนาจโดยเด็ดขาดเข้ามาทำพิธี "คือขึ้นไทยก็ดี ไม่ได้ขึ้นก็คืนไม่ได้ ห้ามอยู่..." (หม่อมจันทน์ เหตุ ร.4 จ.ศ.1219 จดหมายเหตุถึงทูตานุทูต เรื่องถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และเรื่องสุริยุปราคา เลขที่ 134 พระราชหัตถเลขาถึงทูตานุทูต มีพระมหามนตรี เป็นต้น)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พรมแดน" หรือ "ขอบเขต" ของรัฐไทย ในความรับรู้ของคนไทยเริ่มปรากฏเป็นรูปร่างอย่างเด่นชัด ประกอบกับการให้ความสำคัญต่อดินแดนจากรัฐรอบข้างที่ส่วนใหญ่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตก ทำให้รัฐไทยต้องเผชิญกับปัญหาความชัดเจนในเรื่องเส้นเขตแดนที่มีเฉพาะด้านในด้านหนึ่ง หรือทิศใดทิศหนึ่งของรัฐ แต่อาณาบริเวณอันเป็นขอบเขตโดยรอบล้วนแล้วแต่มีความสำคัญ ซึ่งต้องการการกำหนดที่ชัดเจน มิใช่เพียง "พันพระเจดีย์สามองค์มาข้างตะวันออกเป็นของไทย พันพระเจดีย์ไปข้างตะวันตกเป็นของพม่า" (เรื่องเดียวกัน, 33) จะเป็นขอบเขตแห่งรัฐในความรับรู้อีกต่อไป ใน พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงบรรยายสภาพภูมิศาสตร์ของรัฐไทยไว้ว่า

...แผ่นดินสยามซึ่งเป็นที่เกิดของเราและบูรพการของเรานี้ตั้งอยู่เหนือกิ่งพิภพยื่นขึ้นไปในระหว่าง 4 องศา ขึ้นไปหา 24 องศาตะวันออกแห่งเมืองกรีนิช ขวางออกไปในระหว่าง 78 องศา ออกไปหา 105 องศา ในทิศเหนือต่อกับปลายแดนจีน ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือต่อกับแดนตังเกี๋ย ในทิศตะวันออกต่อกับแดนญวน ในทิศตะวันออกเฉียงใต้ต่อกับแดนเขมร ในทิศใต้มีปากอ่าวสยามเป็นที่กำหนด ในทิศตะวันตกเฉียงใต้ต่อกับแดนมลายู ในทิศตะวันตกต่อกับแดนมอญ ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือต่อกับแดนพม่า มีพื้นที่ประมาณ 4474 เหลี่ยมโยชน์... (สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส, 2514:3)

...อาณาเขตของกรุงสยามยื่นขึ้นไปข้างทิศเหนือถึง 22 ดีกรี นั้น ได้ถึงปากอ่าวสยามใกล้แลติจุด 13 ดีกรีครึ่ง รวมระยะตัดตรงประมาณ 170 ลีค...ระยะทางไปเชียงใหม่ พันอาณาเขตของกรุงสยามขึ้นไปข้างเหนือ มากกว่า 15 วัน...กรุงสยามนั้นข้างทิศตะวันออกไปหาเหนือ มีเขาสูงกันบันเขตจากกรุงลาว ข้างทิศเหนือไปหาตะวันตก ก็มีเขาน้ออีก ซึ่งบันเขตจากกรุงมอญและกรุงพม่า...ที่ปลายแดนที่ต่อกับมอญ ตั้งเมืองกาญจนบุรี ที่ปลายแดนที่ต่อกับลาวตั้งเมืองนครสีมา...แลติจุดของเมืองสยามนั้น ตามท่านบาทหลวงธอมัส (Thomas) ว่า 14 ดีกรี 20

นาที 40 สกัณ ลองติจุด 120 ตีกรี 30 นาที เมืองนั้นมีหลักฐานคจลจล ซึ่งม่ปากอยู่ ข้างทิศตะวันออก กับอยู่ตะวันตก... พวกไทเขาเรียกเมืองสยามว่า ศรีอยุธยา บางทีก็เรียกว่ากรุงเทพพระมหานคร... ภูเขาซึ่งตั้งอยู่ในระหว่าง พม่า มอญ ไท นั้น ยิ่งเหยียดลงมาได้ก็ยิ่งต่ำลงโดยลำดับ จนเป็นแหลมยาวนอกคองคา (Peninsular extra Ganges) ไปสิ้นสุดที่เมืองสังคปุระ ปันเขตแห่งอ่าวสยามกับอ่าวบังกะลา และชิด เข้ากับเกาะสุมาตรา ทำให้เป็นเขตมะละกาหรือสิงคปุระ... พระราชอาณาจักรสยาม แม่ไปไกลข้างทิศใต้ ทั้งสองฝั่งคุมเอาไว้หลักฐานจรงเท้าม้า คือแม่ไปทางฝั่ง ตะวันออก ถึงลำน้ำจันทบูรที่ติดกับราชอาณาจักรกัมพูชาและทางฝั่งตรงกันคือที่ แหลมนอกคองคา ซึ่งตั้งอยู่ข้างทิศตะวันตกแห่งอ่าวสยาม แม่ไปถึงเมืองไทร (Queda) และเมืองปาที-นะ (Pratena) มลายูประเทศ ซึ่งแต่ก่อนมีมะละกาเป็นเมือง หลวง...เมืองมะริด (Merguy) ตั้งอยู่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ...ชาวยุโรปเรียกว่า เดนส์เลอร์ฟ (ตนาว-ศรี)...เมืองมะริดตั้งอยู่ในข้างทิศตะวันตกแห่งท่านี้... (สมเด็จพระวชิรญาณ (แปล) ว่าด้วยกรุงสยาม เรื่องเดียวกัน ไม่ปรากฏว่าแปลจาก เรื่องใด, 107-113)

จะเห็นได้ว่า เป็นการกำหนด "ขอบเขต" และ "พรมแดน" ของรัฐไทยตามระบบภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ในความรับรู้ภายในสังคมไทยเองอย่างชัดเจนที่สุด อันมีรากฐานมาจาก การดำเนินการจัดทำแผนที่ตาม แบบตะวันตก โดยพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 5 อันเป็นจุดเริ่มต้นของการรับรู้สภาพภูมิศาสตร์ที่ชัดเจน แน่นนอนของ "พรมแดน" โดยรอบของรัฐไทย

การทำแผนที่ตามแบบตะวันตก ได้เริ่มขึ้นเมื่อ ร.5 เสด็จฯ กลับจากประพาสเกาะชวา แหลมมลายู และประเทศอินเดีย พ.ศ.2416 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายเฮนรี อาลบาสเตอร์ ซึ่งเคยเป็นราชทูต อังกฤษประจำกรุงสยาม (ตั้งแต่ ร.4) เข้ามาเป็นที่ปรึกษาส่วนพระองค์

นายเฮนรี อาลบาสเตอร์ ได้กราบบังคมทูลถวายคำแนะนำ การทำนุบำรุงบ้านเมืองแบบตะวันตก หลายประการ รวมทั้งการสำรวจและทำแผนที่ด้วยดังนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกองทำแผนที่ขึ้น ในพ.ศ.2418 จากนั้นมีการสำรวจการทำแผนที่ในกรุงเทพฯ เพื่อตัดถนนเจริญกรุง และถนนสายอื่นๆ อีก หลายสาย งานชิ้นต่อไปได้แก่การทำแผนที่เพื่อวางสายโทรเลข จากกรุงเทพฯ ไปเมืองพระตะบอง แผนที่ บริเวณปากอ่าวสยาม เพื่อประโยชน์ในการเดินเรือ และใช้เป็นแนวทางสำหรับวางแผนป้องกันชายฝั่งทะเล จากฝรั่งเศส

พ.ศ.2423 รัฐบาลอังกฤษได้ขออนุมัติรัฐบาลสยามให้กองทำแผนที่ กรมแผนที่ แห่งอินเดีย ซึ่งมี กับตัน เอช ฮิลล์ เป็นหัวหน้า กับนายเจมส์ แมคคาร์ธี เป็นผู้ช่วย ทำการวางโครงข่ายสามเหลี่ยมจากอินเดีย ผ่านพม่า เข้ามายังสยามแถบราชบุรี เพื่อเข้าบรรจบกับแผนที่ทางทะเลที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาและสร้าง

หมุดหลักฐานทางแผนที่ที่ภูเขาทองและที่องค์พระปฐมเจดีย์เพื่อเป็นจุดตรวจสอบ ครั้งนั้นข้าราชการไทยพากันหัวนวดมาก เนื่องจากประเทศทางตะวันตกที่ล่าอาณานิคม ก่อนจะเข้ายึดครองประเทศใด มักจะขอเข้าสำรวจทำแผนที่เสียก่อน

เฮนรี อาลบาสเตอร์ ได้กราบบังคมทูลเสนอแนะว่า ถ้าทรงเห็นประโยชน์ต่อการวางรากฐานงานทำแผนที่ของประเทศสยามตามแบบอย่างประเทศตะวันตก แล้วควรรอนุญาตให้ดำเนินการได้ตามที่ร้องขอ ร.5 ทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วย การวางโครงข่ายสามเหลี่ยมในครั้งนั้นจึงเป็นพื้นฐานการทำแผนที่ของไทย และเจมส์ แมคคาร์ธี ได้เข้ามารับราชการด้วย โดยสังกัดฝ่ายพระกลาโหม

ใน พ.ศ.2425 ได้ทรงตั้งโรงเรียนแผนที่ และต่อมาวันที่ 3 กันยายน พ.ศ.2428 ทรงสถาปนากรมทำแผนที่ขึ้น โดยมีพระวิภาคววดล (เจมส์ แมคคาร์ธี) เป็นเจ้ากรมทำแผนที่คนแรก (2428-2444) (กรมแผนที่ทหาร 2512 ที่ระลึกครบรอบ 60 ปี ของกรมแผนที่ทหาร 1 ก.ค. โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 1-5)

การทำแผนที่เฉพาะทางบก ในรัชกาลที่ 5 นับแต่ทรงสถาปนากรมทำแผนที่ขึ้นแล้วนี้ เริ่มต้นด้วยการสำรวจภูมิประเทศรอบเขตแดนเพื่อทำแผนที่แสดงเขตพระราชอาณาจักรขึ้นเป็นหลัก พร้อมไปกับการจัดทำแผนที่เฉพาะบริเวณย่อยๆ เพื่อจุดประสงค์เฉพาะทาง เช่น แผนที่ปักปันเขตแดน แผนที่เสด็จประพาส แผนที่มณฑล และแผนที่ผังเมือง

แผนที่หลักะวางแรกที่กรมทำแผนที่รวบรวมข้อมูลทั้งจากการสำรวจ และจากแผนที่ของชาวต่างประเทศในยุคนั้น จัดทำขึ้นได้สำเร็จ เป็นแผนที่พระราชอาณาจักรสยาม "Map of The Kingdom of Siam and its Dependencies" หรือ "แผนที่แมคคาร์ธี" แผนที่ระวางนี้ได้ส่งไปพิมพ์ที่อังกฤษคราวเดียวกับที่รัฐบาลสยามส่งกรมหมื่นเทววงศยุโรปการ ไปร่วมงานยูบีลี (ครบรอบ 50 ปี) ของ พระนางเจ้าวิกตอเรีย พ.ศ.2430 พิมพ์สำเร็จใน พ.ศ.2431 ภายในแผนที่ระวางนี้มีส่วนแทรกแผนที่ผังเมืองขนาดย่อย ไว้ 3 เมือง ได้แก่ Plan of Bangkok, Plan of Chiang Mai และ Plan of Luang Prabang (แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2431-2474 พิมพ์ครั้งที่ 2 กองทัพบกจัดพิมพ์ขึ้น น้อมเกล้าฯ ถวายเนื่องในวโรกาสเฉลิมฯ ครบ 5 รอบ ในร.9, 5 ธ.ค. 30 กรมแผนที่ทหาร, 2530, หน้า 1-3)

การเข้ามามีบทบาทของแผนที่แบบตะวันตก เป็นสิ่งที่ธงชัย วนิจะกุล เรียกว่าการเกิด geobody ของรัฐไทยอย่างแท้จริงขึ้น โดยให้ความหมายว่า "ประเทศไทยแต่ก่อนไม่มีดินแดนในความหมายที่รู้จักกันในปัจจุบัน เรามีดินแดนในแบบอื่นที่เป็นพระราชอาณาจักร กำหนดขอบข่ายไม่ได้ เราเรียกตัวเองว่าประเทศไทยในความหมายมีประเทศไม่ได้...มนุษย์ตกเป็นเครื่องมือของความรู้ภูมิศาสตร์ที่จะไปสร้างผิวโลกกลายเป็นประเทศ คือกลายเป็นความจริงชนิดใหม่ขึ้นมา...ให้สร้างความเป็นจริงขึ้นมาตามที่มีความรู้มันถูกต้องและต้องการให้มีอยู่ คือต้องมีประเทศที่มีขอบเขต" (ธงชัย การได้ดินแดนกับความทรงจำอำพราง, 103)

ความหมายที่ปรากฏก็คือ ก่อน ร.5 ยังไม่การกำหนดลักษณะความมีตัวตนของรัฐไทย การเข้ามาของระบบภูมิศาสตร์เกี่ยวกับแผนที่ตะวันตก ทำให้คนในสังคมใช้ความรู้ดังกล่าวกำหนดเส้นเขตแดนซึ่งเป็น "พรมแดน" อันแสดงรูปร่างสัณฐานอาณาเขตของดินแดนบนผิวโลก และกำหนดให้ดินแดนนั้นเป็น "ชาติ" "ประเทศ" หรือ "รัฐ" ในลักษณะที่เป็นตัวตน จุดกำเนิดของความเป็น geobody ของรัฐดังกล่าว ธงชัยได้เสนอไว้ตั้งแต่ระยะการปราบฮ่อจนถึง ร.ศ.112 การยกทัพไปทำการปราบฮ่อ มีจุดประสงค์เบื้องหลังสำคัญคือการกำหนดเส้นเขตแดนที่ชัดเจน และแสดงความมีอธิปไตยเหนืออาณาเขตเหล่านั้น รวมทั้งธงชัยได้เสนอว่า แม้แต่การสูญเสียดินแดนของรัฐไทย ในช่วงวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เป็นลักษณะของการมอง Plot ทางประวัติศาสตร์ที่คลาดเคลื่อน เพราะก่อนหน้านั้นไม่มีการกำหนดพรมแดนที่ชัดเจน ดังนั้น จึงไม่มีการ "เสียดินแดน" หากแต่วิกฤตการณ์ดังกล่าวกลายเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้เกิดการใช้แผนที่ในการกำหนดหรือปักปันเขตแดนขึ้น ดังนั้น ดินแดนที่ถูกกำหนดเป็นเขตแดนที่แน่ชัด จึงกลายเป็นพระราชอาณาเขตที่ยืนยันได้ชัดเจน และเริ่มเกิดความมีตัวตนของรัฐไทยขึ้น (เรื่องเดียวกัน, 106)

หากพิจารณาจากการเปลี่ยนแปลงสำนักเรื่องรัฐ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นหลัก จะพบว่าสิ่งที่ เป็น geobody ได้เริ่มเกิดขึ้นแล้ว แม้ยังปราศจากการเข้ามาของแผนที่อันเป็นความรู้ทางภูมิศาสตร์ที่จะกำหนดความชัดเจนของอาณาเขตรัฐไทย โดยพระวิภาคววดล ที่เรียกว่า "แผนที่แมคคาร์ธี" ใน พ.ศ.2431 (แผนที่กรุงเทพฯ กงทัพบก, 3) แต่ "ความรู้" ในระบบภูมิศาสตร์เชิงแผนที่ได้หลั่งไหลเข้ามาก่อนหน้านั้นแล้ว เช่น "The Strategic Map in the Reign of King Rama The First" ที่เสรีจสมบูรณในสมัยรัชกาลที่ 3 (เรื่องเดียวกัน, 1) ความรู้ทางภูมิศาสตร์ของโลกที่ปรากฏในนางนพมาศ วรรณกรรมของสุนทรภู่ และนิราศลอนดอน การนำแผนที่โลกสมัยใหม่เข้ามาในสังคมรัตนโกสินทร์โดย จอห์น เทเลอร์ โจนส์ (John Taylor Jones) ใน พ.ศ.2376 (Terwiel 1986, 23) การบรรยายสภาพของห้องบรรทมเจ้าฟ้ามงกุฎ โดยยอร์ช ฮอฟ แพลตัน ที่กล่าวถึง "หนังสือวิชาเดินเรือทางทะเลเล่มหนึ่ง มีแผนที่สุริยคราสวางอยู่บนโต๊ะ กับทั้งหนังสือแผนที่ของอาจารย์ แชลเลอร์แบบหนึ่ง" (ยอร์ช ฮอฟ แพลตัน บุรุษใจดี, 80) และในสมัยรัชกาลที่ 5 เอง อย่างน้อยที่สุดก่อนการตั้งกรมทำแผนที่ ใน พ.ศ.2428 ของพระวิภาคววดล และการทำแผนที่พระราชอาณาจักรสยาม "Map of the Kingdom of Siam and its Dependencies" หรือแผนที่แมคคาร์ธี ปรากฏการให้ความสนใจในความรู้ในแผนที่ภูมิศาสตร์แบบตะวันตกอย่างชัดเจนโดยคนไทยเอง เช่น ในบันทึกของพระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาค ที่กล่าวถึงการเสด็จชมพิพิธภัณฑ์สถานที่เปิดขึ้นใน พ.ศ.2417 ปรากฏความว่า "ข้าพเจ้าดูในห้องที่สามได้เห็น...ลูกโลก แผนที่โลก มหาเนตรเป็นผู้เขียน ได้คิดเขียนเป็นอักษรสยามดึก...แปลกสำหรับทำแผนที่" (พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาค ความเจริญในกรุงสยามในดุริเยศวาทเล่มที่ 1 จ.ศ.1236, 141-142)

อย่างไรก็ตาม ความเป็น geobody ของรัฐไทย ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นการกำหนดความมีตัวตนของรัฐเชิงดินแดนอย่างคร่าวๆ แม้จะมีความพยายามตรวจสอบพระราชอำนาจ หรือ "อธิปไตย" ในพระราชอาณาเขต และกำหนดเส้นเขตแดนบางส่วนให้ชัดเจน แต่ยังไม่สามารถสร้างกรอบแห่งพรมแดนทั้งหมดให้

เป็นรูปร่างเพื่อยืนยันถึงพระราชอาณาเขตที่แน่นอนได้อย่างสมบูรณ์เหมือนในสมัยรัชกาลที่ 5

ขอบเขตแห่งรัฐไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดจากความสำคัญของแผนที่สมัยใหม่ เป็นปรากฏการณ์ที่ยืนยันอธิปไตยในรูปแบบใหม่ ซึ่งทวีความชัดเจนแห่งมิติทางพรมแดนและสถานที่อันมีอยู่จริงบนผืนโลก เขตแดนกลายเป็นสิ่งสำคัญของการดำรงลักษณะของความเป็น "ชาติ" เอกราช ซึ่งจะต้องแสดงความเป็นเจ้าของและธำรงรักษาขอบเขตเหล่านั้นไว้ อันเป็นลักษณะของการก่อเกิด "ชาติ" ในลักษณะใหม่ ที่อำนาจอธิปไตยมิได้ผูกพันอยู่เพียงการรักษาศูนย์กลางการเมืองการปกครองที่เป็น "เมืองหลวง" หรือ "ราชธานี" แต่เพียงอย่างเดียวอีกต่อไป ตัวอย่างที่ชัดเจนได้แก่การทำศึกสงครามในอดีต การรุกรานดินแดนของข้าศึกศัตรูมุ่งยึดศูนย์แห่งอำนาจคือเมืองหลวงเป็นสำคัญ และตราบไคที่รัฐไทยยังปกป้องราชธานีจากข้าศึกศัตรูได้ ย่อมถือว่ายังธำรงเอกราชและอธิปไตยแห่งความเป็นรัฐอยู่อย่างสมบูรณ์ แม้ข้าศึกจะรุกเข้ามาประชิดพระนครก็ตาม แต่ลักษณะของความเป็น "ชาติ" ในรูปแบบใหม่ ดินแดนทุกส่วนที่ถูก "แผนที่" กำหนดแล้วว่าเป็นปริมณฑลของรัฐ จะต้องทรงสิทธิแห่งความเป็นชาติเท่าเทียมกันในทุกพื้นที่ การบุกรุกล่วงล้ำแม่เพียงดินแดนบางส่วนที่ถูกกำหนดแล้วนั้น ถือว่าเป็นการล่วงล้ำอธิปไตยอย่างรุนแรง ซึ่งเปรียบเสมือนรุกรานความเป็น "ชาติ" ทั้งหมดของรัฐไทย

ความสำคัญของ "พรมแดน" ในกลางพุทธศตวรรษที่ 25 กลายเป็นเครื่องยืนยันความมีอำนาจ หรือ "อธิปไตย" ของบรรดาประเทศต่างๆ ไม่แต่เฉพาะรัฐไทยที่เริ่มมองเห็นความสำคัญของพรมแดนเท่านั้น มหาอำนาจตะวันตกที่แผ่อิทธิพลเข้ายึดครองดินแดนในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ใช้ "พรมแดน" เป็นเครื่องบ่งชี้ขอบเขตของอำนาจเหนือผืนดินส่วนต่างๆ กรณีการปราบฮ่อในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดถึงการเล็งเห็นความสำคัญของพรมแดนที่จะเป็นตัวกำหนดอำนาจอธิปไตยแห่งความเป็นชาติ พวกฮ่อได้ก่อความไม่สงบในบริเวณหลวงพระบาง สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก เมืองพวน (พลเรือตรี แนบ บัจะสานนท์, นาวาเอก สวัสดิ์ จันท์ กรณีพิพาทฯ 8-9) ซึ่งเป็นรอยต่อของอำนาจระหว่างรัฐไทย ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 กับอิทธิพลของฝรั่งเศสที่เข้าครอบครองเวียดนาม พวกฮ่อได้รุกรานเมืองพวน เชียงขวาง ทุ้งเชียงคำ และมีแนวโน้มว่าจะเข้ายึดหลวงพระบาง หนองคาย และเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นดินแดนภายใต้พระราชอำนาจของรัฐไทย ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงจัดส่งกองทัพไปปราบฮ่อ และยึดยึดตั้งแต่ พ.ศ.2418 จนถึง 2428 จึงมีพระราชดำริที่จะให้กองทหารที่ฝึกหัดตามแบบยุโรปของไทยเข้าร่วมการปราบฮ่อให้เด็ดขาด ในขณะนั้นปัญหาเรื่องพรมแดนกับฝรั่งเศสได้ทวีความรุนแรงมากขึ้น เพราะฝรั่งเศสพยายามกำหนดเส้นเขตแดนที่ยึดได้จากเวียดนามกับเขตแดนของจีน โดยมุ่งเป้าหมายไปยังบริเวณสองผากข้างแม่น้ำโขงเป็นสำคัญ ดังปรากฏการให้ความสำคัญในการสำรวจภูมิประเทศของลำน้ำโขงโดยฝรั่งเศส ความว่า

...ถ้าประเทศใดได้ลำแม่น้ำโขงไว้แล้วเห็นจะเป็นอติเรกลาก แม่น้ำนี้จะป็นช่องทางให้การคมนาคมและการพาณิชย์กับดินแดนจีน ซึ่งอยู่ในที่ตอนๆ เช่น มณฑลยูนนาน และดินแดนลาว สิบสองปันนา ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ลงมาอย่างง่ายดาย...ไม่

ว่าคนไหนก็พากันยุยงส่งเสริมรัฐบาลให้มองเห็นความจำเป็นที่จะต้องให้ฝรั่งเศส ได้มีโอกาสสับตขายอยู่เหนือลำน้ำโขง ให้แม่น้ำโขงเป็นที่ปันเขตแดนโดย ธรรมชาติทางทิศตะวันตก เพื่อรักษาสันติสุขแก่อินโดจีนของฝรั่งเศส (ม. มูลง และมาแซร์ซ เดอ เซสซัง ในไทยเกษม 15 มิ.ย. 2474 ฝรั่งเศส-สยาม ร.ศ.112 รายงานการเดินทางของเรือโดเมต จากนาวิกศาสตร์ ร.ต.อ. อ้อช บุญยานนท์ (2) (8) บ. 246)

ความประสงค์ของฝรั่งเศสดังกล่าวก่อปัญหาให้กับรัฐไทยโดยตรง เพราะไทยถือว่าม้ออำนาจเหนือ ดินแดนสองฝั่งแม่น้ำโขงมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว แต่ลักษณะของ "พระราชอำนาจ" ในรูปแบบเก่าไม่ ช่วยให้ไทยสามารถยืนยันสิทธิดังกล่าวได้อย่างชัดเจน ความคลุมเครือของพระราชอาณาเขตอยู่ในความรับรู้เพียงการมีพระราชอำนาจเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง อันมีลาวเป็นขอบเขตของพระราชอำนาจ แต่ ลักษณะภูมิประเทศที่ติดต่อกับญวน โดยเฉพาะนครจำปาศักดิ์ กับเมืองเว้ ทำให้ฝรั่งเศสให้ความสนใจต่อการหาทางขยายอำนาจเข้าประชิดลำน้ำโขงมากขึ้น

การส่งกองทัพไปปราบฮ่อตั้งแต่ พ.ศ.2428 ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะเป็นการปราบปรามและขับไล่จีนฮ่อออกจากพระราชอาณาเขตแล้ว พระราชดำริสำคัญประการหนึ่งคือ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะกำหนดเส้นเขตแดนของรัฐไทยให้ชัดเจน โดยอาศัย "แผนที่" ในระบบภูมิศาสตร์ แบบตะวันตก เพื่อป้องกันปัญหาการรุกรานดินแดน อันเป็นพฤติกรรมที่ปรากฏอยู่เสมอของฝรั่งเศสในขณะ นั้น พระบรมราโชวาทตอนหนึ่งที่พระราชทานให้แก่กองทัพไทยที่จะเดินทางไปปราบฮ่อในพ.ศ.2428 แสดงให้เห็นพระราชประสงค์ที่ทรงต้องการกำหนดเขตแดนให้ชัดเจน ดังความว่า

...เมื่อเวลาไล่ฮ่อไปถึงปลายเขตแดน ถ้าฝ่ายฝรั่งเศสจะมาว่าด้วยเขตแดนประการ ใด ควรให้โต้ตอบได้ว่า การเรื่องนี้ที่กรุงเทพฯ ได้ปรึกษากับทูตฝรั่งเศสแล้ว ว่า เขตแดนข้างไหนใครว่าเพียงใดก็ให้ทำแผนที่ไว้ จะได้ปรึกษากับแบ่งปันให้ตกลง โดยทางไมตรีที่กรุงเทพฯ ไม่ควรจะแบ่งที่กันข้างไหน ว่าเพียงใดจะเป็นที่เกี่ยวข้องกัน มากน้อยเท่าใด ก็คงจะตกลงกันได้ภายหลัง...เหมือนหนึ่งช่วยกันรักษาไปก่อน ว่าจะตกลงแน่ว่าเพียงใด จึงกอบคนเข้ามาตามแดนที่ได้ตกลงกัน...(ร.5 พระบรม ราโชวาท อ้างจาก แนบ, 9-10)

และปรากฏบันทึกของพระยาสุรศักดิ์ แม่ทัพไทย กล่าวถึงพระราช ประสงค์สำคัญที่แฝงไปในการปราบฮ่อครั้งนี้ ความว่า...อีกประการหนึ่ง เวลานั้น เป็นโอกาสที่จะจัดการอาณาเขต ด้วยฝรั่งเศสมาทำสงครามกับญวนและจะแบ่ง เขตแดนกับจีน ถ้าเขาแบ่งเขตแดนเข้ามาใกล้เมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก เมือง สิบสองจุไทย ก็จะเลยมาเหยียบพระราชอาณาเขต แล้วก็จะเคลมเอาเสียว่าเป็น

อาณาเขตของญวน เพราะเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกล้าจะไม่ทันท่วงที จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรายกกองทัพขึ้นไปปราบปรามอ้ายฮ่อในแล้งปีระกาปี (บันทึก พระยาฯ 23 ก.พ.2428 เรื่องเดียวกัน, 10)

จะเห็นได้ว่าความสำคัญของพรมแดน หรืออาณาเขต ที่กำหนดได้จากระบบแผนที่ภูมิศาสตร์ สมัยใหม่กลายเป็นลักษณะของความมีตัวตนของรัฐซึ่งดินแดนที่จะกำหนดขอบเขต รูปร่าง ลักษณะของความเป็น "ชาติ" ที่มีใช้เพียงความรู้สึกทางเชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม เอกลักษณ์บางอย่างร่วมกันเท่านั้น การกำหนด เขตแดนเป็นการสร้างความเป็นชาติในลักษณะใหม่ที่อาศัยระบบภูมิศาสตร์แบ่งแยกระหว่างความเป็นชาติ ต่อความเป็นชาติ ประชาชนภายใต้ข้อกำหนดทางพรมแดน ถูกให้ความหมายแห่งความเป็นชาติร่วมกัน การปราบฮ่อและกำหนดเขตแดนก็เพื่อให้ "กลับคืนความสุขความสงบเรียบร้อยของไพร่บ้านพลเมือง...ด้วยความจงรักภักดีต่อเจ้าของตัว และรักใคร่บ้านเมืองกับพวกราษฎรทั้งปวงซึ่งเป็นพวกเดียวกัน...(ร.5 พระบรม ราชโองการ พระราชทานแก่กองทัพไทยที่จะยกไปปราบฮ่อ 15 ก.ย.2430)

ความพยายามในการกำหนดเส้นเขตแดนของรัฐไทย ประสบความสำเร็จเมื่อพระวิภาคภูวดลจัดทำ แผนที่พระราชอาณาจักรสยาม "Map of the Kingdom of Siam and its Dependencies" และพิมพ์เสร็จสิ้นในพ.ศ. 2431 (แผนที่กรุงเทพฯ กองทัพบก, 3) โดยเฉพาะแผนที่ชายเขตแดนทางตอนเหนือจนถึง สิบสองจุไทย ปรากฏความชัดเจนมากขึ้น อันเป็นผลสืบเนื่องจากการปราบฮ่อ แม้จะยังไม่มีการ "ปักปัน พรมแดน" แต่ทำให้สามารถกำหนดพระราชอาณาเขตได้แน่นอนขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถือโอกาสนี้จัดระบบการปกครองเพื่อแสดง "พระราชอำนาจในพระราชอาณาเขต" ที่ปรากฏตามแผนที่ ขึ้นใหม่ใน พ.ศ.2434 โดยรวบรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยแบ่งความรับผิดชอบ ในการดูแลออกเป็น "ภาค" ก่อนจะเปลี่ยนเป็น "มณฑลเทศาภิบาล" ได้แก่

1) ภาคลาวขาว มีเมืองอุบล เมืองจัมปาศักดิ์ เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองสีทันดร เมืองอัตปือ เมืองสาละวัน เมืองคำทองใหญ่ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์ เมืองเดชอุดม เมืองศรีสะเกษ เมืองยโสธร เมืองเขมรราช เมืองกมลาคัย เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่นช้าง เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม รวมเมืองใหญ่ 21 เมืองขึ้น 43 โดยมีกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงใหญ่

2) ภาคลาวพวน มีเมืองหนองคาย เมืองเชียงขวาง เมืองบริคัณหนิคม เมืองโพนพิสัย เมืองนครพนม เมืองท่าอุเทน เมืองไชยบุรี เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร เมืองขอนแก่น เมืองหล่มสักดิ์ รวมเมืองใหญ่ 11 เมืองขึ้น 36 โดยมีกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงใหญ่

3) ภาคลาวเฉียง มีเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน เมืองน่าน เมืองแพร่ เมืองเถิน เมือง เชียงราย และเมืองขึ้นหัวเมืองเหล่านั้น โดยมีพระยาไกรโกษา เป็นข้าหลวงใหญ่

4) ภาคลาวพุงขาว มีเมืองหลวงพระบาง พวกสิบสองพันนา สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก ซึ่งเป็นหัวเมืองขึ้นในพระราชอาณาเขต โดยมีกรมหมื่นสรรพลทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่ (พระยาฤทธิรงค์รณแหท (สุข) รักษาการแทน)

การดำเนินนโยบายสร้าง "รัฐ" เขิงดินแดน ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงความมีตัวตนของ "ชาติ" ในลักษณะใหม่นั้นก่อให้เกิดปฏิกิริยาจากมหาอำนาจตะวันตก ที่ให้ความสนใจต่อความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายในดินแดนแถบนี้ ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการตรวจสอบและดำเนินการขยายอิทธิพลในลักษณะรูปแบบของ "พรหมแดน" และปฏิเสธ "อาณาเขต" แห่งความเป็นรัฐไทย ได้แก่ ม.ปาวี ซึ่งเข้ามาดำรงตำแหน่งกงสุลฝรั่งเศสในหลวงพระบาง ตั้งแต่ พ.ศ.2429

ในขณะที่ ม.ปาวี รับตำแหน่งรองกงสุลที่หลวงพระบางไม่นาน ก็เกิดปัญหาเกี่ยวกับจีนฮ่อ ไทยส่งกองทัพไปจากกรุงเทพฯ ในปี ค.ศ.1887 เพื่อขับไล่จีนฮ่อออกไป กองทหารฝรั่งเศสออกจากฮานอยได้เคลื่อนเข้ามาช่วย ในปี ค.ศ.1888 กองทหารเหล่านี้ก็ได้เข้ายึดดินแดนซึ่งรู้จักกันทั่วไปคือ สิบสองจุไทย ซึ่งมีพื้นที่ประมาณ 540,000 ตารางไมล์ และปฏิเสธที่จะถอนออกไป รัฐบาลฝรั่งเศสได้ประกาศว่า "บรรดาประเทศทั้งหลายที่อยู่ทางทิศตะวันออกของแม่น้ำโขง นับตั้งแต่รอยต่อของประเทศจีนลงมาต้องเป็นของฝรั่งเศส" ตามเอกสารการวิจัยที่ได้ตีพิมพ์ในฝรั่งเศสได้แสดงว่า ครั้งหนึ่งเวียดนามได้เคยมีอำนาจปกครองดินแดนบริเวณริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง แม้กระทั่งดินแดนทางฝั่งตะวันตกด้วย แผนการขยายพรหมแดนมาทางรัฐไทย จึงได้เริ่มขึ้น (ขจร สุขพานิช, เบื้องหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ.112, ชุมนุมจุฬา (2) ตุลาคม 2498 หน้า 1-42.) ฝรั่งเศสได้เริ่มอ้างว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนั้นเคยเป็นของญวนมาก่อน และเริ่มกล่าวว่าไทยบุกรุกแดนญวน (กรมโฆษณาการ ประเทศไทยเรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส, โรงพิมพ์พานิช สุขผล สำเพ็งพระนคร 2483 หน้า 17)

เอกสารทั้งหลายรวมทั้งรายงานที่ส่งมานั้น มีหลักฐานพอที่จะลงเนื้อเห็นได้ว่า จนถึง ค.ศ.1827 อำนาจของญวนได้ปกแผ่ไปทั้งสองฟากแม่น้ำโขงและนับแต่นั้นมา อนุสนธิจากที่ฝ่ายไทยได้ทำการรบพุ่งกับเมืองลาวใหญ่น้อยทั้งปวง แม่น้ำโขงจึงได้กลายเป็นเขตแดนทางทิศตะวันตกของดินแดนที่อยู่ในความคุ้มครองของญวน ถ้าและแม้ว่าเราจะปล่อยให้การเป็นไปอย่างเวลานี้โดยไม่คัดค้านแล้วไซ้ ทั้งนี้ ย่อมเป็นหนทางทำให้เราเสียประโยชน์ในดินแดนที่เรามีอำนาจอยู่นั้นไป สยามไม่มีสิทธิอันใดที่จะเป็นเจ้าของครอบงำดินแดนเหล่านี้ไว้ และยิ่งกว่านั้นก็ไม่สามารถที่จะแสดงให้เห็นโดยแจ่มแจ้งได้ว่า ตนได้ถือกรรมสิทธิ์นั้นไว้โดยชอบธรรมอย่างไร เราไม่ควรจะคิดแต่เพียงรักษาในประเทศที่เราปกครองนั้นเป็นหน้าที่ของเราที่จะให้สิทธินั้นมีค่างขึ้น เราจะต้องจัดการปกป้องรักษา และเอาดินแดนของญวนที่ไทยได้ยึดไว้โดยมิชอบนั้นกลับคืนมาด้วย

ไทยและฝรั่งเศสพยายามเจรจาเรื่องปัญหาเขตแดนระหว่างไทยกับญวน โดยจัดตั้งกรรมการผสมฝ่ายฝรั่งเศสแต่งตั้ง ม. ปาวี เป็นหัวหน้าคณะ ม. ปาวี ได้ออกทำการสำรวจแผนที่และภูมิประเทศทางชายแดน และพันเอกแบร์รีโนต์ (Colonel Pernot) ได้ส่งกองทหารมาป้องกันมิให้ฝ่ายไทยรุกล้ำเข้าไปในดินแดนที่ถือว่าเป็นของญวน

ม. ปาวิ ได้เดินทางเข้ามารับตำแหน่งราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เดือนมิถุนายน 2435 และได้เปิดการเจรจาปัญหาต่างๆ รวมปัญหาทางการปักปันเขตแดนกับกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ม. ปาวิ พยายามถ่วงการเจรจา ไทยเสนอ "วิธีรักษาชีพ" (Modus Vivendi) คือการก่อตั้งแดนกลาง กว้าง 50 กม. ยาว 650 กม. ตั้งแต่เมืองคำม่วนลงมาถึงที่แห่งใดแห่งหนึ่งในบริเวณเลตติจูดที่ 13 องศาเหนือ ให้ทั้งสองฝ่ายถอนกำลังทั้งหมดที่มีอยู่ในบริเวณนี้ สถานะของดินแดนจะคงอยู่โดยปราศจากกองทหารตลอดไป จนกว่าจะได้มีการปักปันเขตแดนกันโดยเรียบร้อย

ปัญหาการกำหนด "พรมแดน" ระหว่างรัฐไทยกับฝรั่งเศส ซึ่งเต็มไปด้วยข้อขัดแย้ง เป็นการเผชิญหน้าของการแสดงสิทธิเหนือดินแดนที่แสดงถึงการสร้าง "กรอบ" ความมีตัวตนของรัฐไทย กับการ "ไม่ยอมรับ" ของฝรั่งเศสอย่างชัดเจน แผนที่ซึ่งจัดทำโดยพระวิภาควฑูตได้รับการปฏิเสธจากรัฐบาล ฝรั่งเศส โดยยืนยันว่าจะมีการสำรวจเส้นเขตแดนที่แน่ชัดขึ้นใหม่ กล่าวคือ ทั้งสองฝ่ายต่างกล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งล่วงล้ำดินแดนของตน เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาดังกล่าว รัฐบาลทั้งสองฝ่ายตกลงให้จัดตั้งคณะสำรวจและปักปันเขตแดนร่วมระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

การปักปันเขตแดนควรจะเริ่มจากการสำรวจเขตแดนไทยของฝรั่งเศส ซึ่ง ม. ปาวิ ได้ตกลงกับฝ่ายไทยเมื่อเดือนธันวาคม 2432 ว่าจะเรียบร้อยเดือนสิงหาคม 2433 แต่ปรากฏว่าถึงเดือนมิถุนายน 2434 ม. ปาวิ กลับปารีสชั่วคราว ฝรั่งเศสถือเป็นข้ออ้างที่จะยุติเรื่องการปักปันเขตแดนไว้ชั่วคราว หลังการสำรวจเสร็จสิ้นลงฝรั่งเศสหาได้ทำการปักปันเขตแดนกับไทยไม่ ฝรั่งเศสมีข้ออ้างต่างๆ ในอันที่จะหลีกเลี่ยงการปักปันเขตแดนกับไทย ทำให้ฝ่ายไทยเห็นว่าฝรั่งเศสมีเจตนาไม่สุจริต (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112 ว. มศว ประสานมิตร, 225) กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการได้มีลายพระหัตถ์เดือนนายปาวิว่า รัฐบาลสยามมีความปรารถนาที่จะขจัดความยุ่งยากที่เกิดขึ้นระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องเขตแดน รัฐบาลไทยได้เสนอต่อฝรั่งเศสว่า (กจข. ร.5 ผ. 181/1 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการถึงนายปาวิ ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2436)

(1) ดินแดนซึ่งในปัจจุบันกำลังมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ คือบริเวณตั้งแต่เมืองคำม่วนลงมาถึงเมืองเชียงแตง ขอให้ดำรงความเป็นกลางชั่วคราวก่อน โดยใช้หลักการของ "วิธีรักษาชีพ" ซึ่งฝ่ายไทยได้แจ้งให้ฝรั่งเศสทราบแล้ว จนกว่าจะได้มีการปักปันเขตแดนกัน

(2) รัฐบาลไทยยินดีสละดินแดนที่มีพยานหลักฐานประจักษ์ชัดแจ้งว่าเป็นของญวนมาแต่ก่อน

(3) ในการปักปันเขตแดน ถ้าเกิดปัญหาใดๆ ที่เห็นว่าจะตกลงกันไม่ได้ รัฐบาลไทยขอเสนอให้อนุญาตตุลาการเป็นผู้วินิจฉัย นายปาวิไม่ตอบหนังสือนี้ อ้างว่าจะรอคำสั่งจากรัฐบาลของตนก่อน

12 มีนาคม 2436 นายปาวิ ได้รับคำสั่งจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้ยื่นข้อเสนอแก่ไทยดังนี้ (กจข. ร.5 ผ. 181/1 ล.ด. วันที่ 12 มีนาคม ร.ศ.111)

- (1) รัฐบาลฝรั่งเศสขออ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งเป็นดินแดนในอารักขาของญวน
- (2) ให้รัฐบาลไทยถอนกองทหารที่ประจำอยู่ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงออกไปให้หมด
- (3) ให้รัฐบาลไทยชดใช้ค่าทำขวัญให้แก่ชาวฝรั่งเศสที่ถูกข่มเหงจากเจ้าพนักงานไทย ณ เมืองท่าอุเทนและหนองคาย อีกทั้งปล่อยตัวคนในบังคับญวนที่ถูกจับกุมตัวไปจากทุ่งเชียงคำ

พอถึง 4 เมษายน 2436 รัฐบาลไทยได้ตอบข้อเสนอของฝรั่งเศส ซึ่งมีใจความดังนี้ (กจช. ร.5 ผ. 181/1 กรมหลวงเทววงศ์วโรปการถึงนายปาวี ลงวันที่ 4 เมษายน ร.ศ.112)

- (1) การอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของฝรั่งเศส ควรต้องพิจารณาดูว่าเขตแดนของแต่ละฝ่ายอยู่ตรงไหน ขอให้ฝรั่งเศสทำการปักปันเขตแดนกับไทยโดยเร็ว ถ้ามีปัญหาเกิดขึ้น ไทยยินยอมให้มีประเทศเป็นกลางทำหน้าที่ตัดสิน
- (2) รัฐบาลไทยยินดีจะถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตามหลักการของ "วิธีรักษาสีป" ที่เสนอแก่ฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2436
- (3) รัฐบาลไทยยินดีพิจารณากรณีบางเบียน ชัมเป็นัวส์ เอสกิลด์ มาระตอง (ชัมเป็นัวส์ เอสกิลด์ มาระตอง ชาวฝรั่งเศส 3 คน ถูกเจ้าพนักงานไทยขับไล่ออกจากประเทศไทย) ภายหลังการปักปันเขตแดนสำเร็จเรียบร้อย

แต่ก่อนหน้าที่ฝรั่งเศสจะได้รับคำตอบนี้จากฝ่ายรัฐบาลไทย ฝรั่งเศสได้ส่งเรือลูเตง (Lutin) เข้ามาในกรุงเทพฯ โดยฝรั่งเศสยังยืนยันจะให้ไทยถอนทหารจากฝั่งซ้ายกลับมาฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้หมด ถ้าไทยปฏิบัติตามนี้ฝรั่งเศสจะเปิดการเจรจাপักปันเขตแดนทันที (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ.112 วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา หน้า 88) ฝ่ายไทยยังไม่ยอมเสียสละดินแดนที่ได้กำหนดว่าอยู่ในอำนาจ การขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสดูไม่มีทางจะตกลงกันได้ เกี่ยวกับการอ้างสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงควรจะเป็นของใคร สถานการณ์ทวีความตึงเครียดยิ่งขึ้น เมื่อฝรั่งเศสส่งกำลังบุกรุกชายแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกิดการต่อสู้กับกองกำลังป้องกันชายแดนฝ่ายไทย กองทัพฝรั่งเศสทำการรบได้ผล สามารถขับไล่ทหารไทยออกจากที่มั่นบางแห่งได้ในเวลาอันรวดเร็ว รัฐบาลไม่สามารถตกลงกันได้ว่าควรส่งกองทัพใหญ่จากกรุงเทพฯ ไปสนับสนุนชายแดนหรือไม่ ทั้งนี้เป็นเพราะบุคคลในคณะรัฐบาลมีความเห็นแตกแยกกันออกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าควรทำการรบขึ้นแตกหัก อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าควรหาทางเจรจาดตกลงกับฝรั่งเศส

เหตุการณ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสถึงจุดแตกหักเมื่อต้นเดือนมิถุนายน 2436 ม. โกรสกุแรง ถูกฆ่าตายที่แก่งเจ๊กใกล้ท่าอุเทน ขาวนี้แพร่สะพัดออกไป ทำให้ฝ่ายฝรั่งเศสโกรธแค้นมาก รัฐมนตรีว่าการกระทรวงทหารเรือฝรั่งเศสจึงได้สั่งให้พลเรือตรีฮูมานน์ (Humann) และเรือในบังคับบัญชาทุกลำไปรวมกำลังกันที่ไซ่ง่อน เตรียมการใช้กำลังทางเรือทั้งหมดที่มีอยู่ต่อประเทศไทย 13 มิถุนายน 2436 ส่งเรือลืออง

ไปทำการยึดเกาะเสม็ด 17-18 มิถุนายน 2436 ทำการยึดเกาะรังสามแหลม และให้เรือลียง (Lion) คงอยู่รักษาตำบลในบริเวณนี้ต่อไป 19 มิถุนายน 2436 เรือตรีองฟิงต์ (Triumphante) เรือแองคองสตังค์ (Inconstant) และเรือโคเมต (Comete) ออกเดินทางจากฮ่องกงมุ่งตรงมายังไซ่ง่อน (สวัสดี จันทน์ กรณิพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ.112 กรมยุทธศึกษาทหารเรือ 2510 หน้า 210) ขณะเดียวกันวันที่ 8 กรกฎาคม 2436 รัฐบาลฝรั่งเศสก็ได้ส่ง ม.เลอมีร์ เดอ วิลล์เออร์ส (Lemire de Villiers) สมาชิกแห่งสภาเด็บิวตี ผู้ชำนาญในกิจการบูรพาภิศให้เดินทางออกจากกรุงปารีสมาเจรจากับรัฐบาลสยามในข้อพิพาทนี้ (อช บุนยานนท์ ฝรั่งเศส-สยาม จากนาวิกศาสตร์ วันที่ 15 มิถุนายน 2474 (8) (2) หน้า 257) และในวันเดียวกันนี้ 8 กรกฎาคม 2436 ม. ปาวี ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งอัครราชทูตประจำกรุงเทพฯ ได้มีหนังสือแจ้งให้กระทรวงการต่างประเทศทราบว่า รัฐบาลฝรั่งเศสมีเจตจำนงที่จะขอเพิ่มจำนวนเรือรบในแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะทราบว่าอังกฤษส่งกำลังเรือรบเพื่อเติมเข้ามาแล้ว รัฐบาลไทยไม่เห็นทางอนุญาติได้ จึงชี้แจงว่า ฝรั่งเศสไม่มีผลประโยชน์ในทางการค้าขายใดมากมายพอที่จะขอเพิ่มกำลังเรือรบเข้ามาปกป้องรักษา ม. ปาวี จึงขอให้เรือทอดสมอที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาตามสนธิสัญญาที่มีต่อกัน (ขจร สุขพานิช เบื้องหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ.112, ชุมชุมจุฬา (2) ตุลาคม 2498 หน้า 1-42 และไทยเชชม : ฝรั่งเศส-สยาม จากนาวิกศาสตร์ 15 มิถุนายน 2474 (8) (2) หน้า 258)

10 กรกฎาคม 2436 ม. ปาวี ได้แจ้งแก่รัฐบาลไทยว่า เนื่องจากรัฐบาลฝรั่งเศสทราบว่า รัฐบาลอังกฤษดำริจะส่งเรือรบหลายลำเข้ามาในกรุงเทพฯ เพื่อป้องกันคนในบังคับอังกฤษ ดังนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสจึงดำริจะกระทำบ้าง โดยส่งเรือรบสองลำคือ เรือโคเมตและเรือแองคองสตังค์ เข้ามากรุงเทพฯ กำหนดจะมาถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 15 กรกฎาคม 2436 ค.ศ.1893 ขอให้ทางกรไทยจัดเรือนำร่องไปรับด้วย (กช. ผ. 18. 1/8 นายปาวีกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ. 112) ต่อมาในเวลาไล่เลี่ยกัน นายปาวีกลับแจ้งให้ทางรัฐบาลทราบอีกครั้งหนึ่งว่า เรือสองลำดังกล่าวเลื่อนกำหนดเข้ามาถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 13 กรกฎาคม 2436 อันเป็นวันเกิดวิกฤตการณ์

ฝ่ายฝรั่งเศสได้ตัดสินใจนำเรือเข้ามาในปากน้ำ การยิงต่อสู้ก็เกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เนื่องจากได้มีพระบรมราชโองการสั่งตั้งแต่วันที่ 11 กรกฎาคม 2436 ว่า ถ้าเรือรบฝรั่งเศสไม่ได้รับอนุญาตให้ข้ามสันดอนเข้ามาในลำน้ำ และขึ้นแล่นเข้ามาโดยประการใดๆ ก็ดี ให้กรมทหารเรือห้ามปรามตามธรรมเนียมที่นัดหมายกันด้วยการยิงปืนไม่มีกระสุนนัดหนึ่ง แล้วถ้าไม่ฟังก็ให้ยิงตัดหน้าเรือด้วยกระสุนนัดหนึ่ง ถ้ายังขึ้นไม่ฟังห้ามก็ให้ยิงหมายให้ถูกได้ จะใช้ยิงปืนก่อนฤๅใช้ตอร์ปิโดยิงระเบิดอย่างไรก็ให้ใช้ตามที่ชอบใจใช้ เพื่อจะห้ามให้หยุดจึงให้ทำตามคำสั่งตามเหตุที่จะเป็นขึ้นทุกประการ (กช. ผ. 18/7 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงพระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม 2436 ซึ่งจิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ อ่างไว้ในหน้า 138)

การสู้รบเกิดขึ้นเวลาประมาณ 18.30 น. เรือฝรั่งเศสแล่นมาถึงร่องน้ำใกล้ป้อมพระจุลจอมเกล้า

โดยมีเรือเมล็โซ่งอันชื่อเรือเซย์ เป็นเรือนำร่อง ฝ่ายไทยได้ทำการยิงเตือนมิให้เรือฝรั่งเศสแล่นเข้ามา แต่ไม่ได้ผล เรือฝรั่งเศสยังคงแล่นเรื่อยมา ทั้งสองฝ่ายจึงทำการยิงต่อสู้กัน การต่อสู้ทั้งหมดใช้เวลาประมาณ 2 ชั่วโมงครึ่ง เวลาประมาณ 21.00 น. เรือฝรั่งเศสทั้งสองลำก็สามารถตีฝ่าเข้ามาในกรุงเทพฯ ได้

เมื่อฝรั่งเศสสามารถตีฝ่ากองกำลังป้องกันปากน้ำเข้ามาได้ในตอนค่ำของวันที่ 13 กรกฎาคม 2436 และฝรั่งเศสได้นำเรือมาจอดทอดสมออยู่ที่สถานทูตฝรั่งเศส ทำให้ในขณะนั้นฝรั่งเศสมีเรือรบอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยาสามลำ คือ เรือลูแตง โคเมต และแองคองสดังต์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดให้ทหารไทยหยุดยิงในตอนเช้า วันที่ 14 กรกฎาคม 2436 นายปาวีได้เข้าเฝ้าเสนาบดีต่างประเทศและแจ้งว่าฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์จะทำลายความเป็นเอกราชของไทย เรือรบฝรั่งเศสจะไม่ปฏิบัติการใดๆ นอกจากป้องกันตนเองในการที่ถูกโจมตี ระหว่างนี้ ม. ปาวี ก็ไม่สามารถแจ้งให้ไทยทราบได้ว่าจะดำเนินการอย่างไรต่อไป ต้องรอคำสั่งจากรัฐบาลปารีส ขณะเดียวกันรัฐบาลไทยก็พยายามติดต่อกับปารีส ชี้แจงเรื่องราวที่เกิดขึ้น และแสดงความประสงค์ที่ฝ่ายไทยยินดีจะเจรจาดกลางกับฝรั่งเศสในกรณีที่มีข้อขัดแย้งกันรวมทั้งเหตุการณ์ที่ปากน้ำด้วย โดยรัฐบาลไทยต้องการส่งทูตพิเศษไปเจรจาดกลางที่กรุงปารีส

รัฐบาลฝรั่งเศสได้แจ้งให้ไทยทราบว่า “ฝรั่งเศสไม่ต้องการทำลายความเป็นเอกราชของไทย ถ้าหากไทยยอมรับข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส ซึ่งราชทูตจะเป็นผู้แจ้งให้ทราบ ฝรั่งเศสก็จะถอนกองเรือรบซึ่งประจำอยู่กรุงเทพฯ ออกไปโดยเร็ว (กช. ผ. 12/7 โทรเลขที่ 41 พระองค์เจ้าวัฒนานวงศ์รทูลกรมหลวงเทเวศวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ.112 ซึ่งจิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ อ้างไว้ในวิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา 2516 หน้า 144)

20 กรกฎาคม 2436 ม. ปาวี ได้เข้าเฝ้ากรมหลวงเทเวศวงศ์โรปกการ และกราบทูลตนได้รับคำสั่งจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้ยื่นหนังสือในรูปคำขาดต่อรัฐบาลไทย มีใจความดังต่อไปนี้

(ก) รัฐบาลไทยต้องยอมรับอธิปไตยของประเทศเขมรและอันนัมเหนือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเกาะแก่งทั้งหลายด้วย

(ข) รัฐบาลไทยต้องถอนทหารและบรรดาข้าราชการไทยออกจากดินแดนดังกล่าวในข้อ ก ภายใน 30 วัน

(ค) รัฐบาลไทยต้องชดใช้เงินให้แก่ครอบครัวของผู้ตายและต้องลงโทษผู้กระทำความผิด

(ง) รัฐบาลไทยต้องชดใช้ค่าเสียหายในการบุกรุกทำร้ายต่อเรือรบและลูกเรือฝรั่งเศสที่ปากน้ำ และต่อคนในบังคับฝรั่งเศสในประเทศไทย

(จ) ให้ชดใช้ค่าเสียหายประการต่างๆ แก่คนในบังคับฝรั่งเศส เป็นจำนวนเงินสองล้านแฟรงค์

(ฉ) เพื่อเป็นหลักประกันการเรียกร้องในข้อ (ง) และข้อ (จ) รัฐบาลไทยต้องนำเงินจำนวนสามล้านแฟรงค์มามอบให้ทันที ถ้ารัฐบาลไทยบิดพลิ้วก็ให้รัฐบาลฝรั่งเศสมีสิทธิในการจัดเก็บภาษีอากรในหัวเมืองเสียมราฐและพระตะบองเอาเอง

ถ้ารัฐบาลไทยไม่ยอมรับข้อเสนอข้างต้นเพียงข้อใดข้อหนึ่ง ให้ราชทูตฝรั่งเศสออกจากกรุงเทพฯ และให้ดำเนินการปิดปากอ่าวไทยทันที และให้รัฐบาลตอบให้ทราบภายใน 48 ชั่วโมง (กช. ร.5 ผ. 18.2/1 สำเนาแปลที่ 83/23 นายปาวี กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ.112 ซึ่ง จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ อ้างไว้ในหน้า 146 และ ขจร สุขพานิช เบื้องหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ.112, ชุมนุมจุฬา (2) ตุลาคม 2498 หน้า 1-42) คำตอบของไทยในตอนแรกไม่เป็นที่พอใจของฝรั่งเศส นายปาวี จึงเดินทาง ออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 26 กรกฎาคม 2436 โดยเรือฟอแพต์ (Forfait) จากนั้นนาวาเอกเรอคูลูซ (Recoulouse) ผู้บังคับการเรือก็ประกาศปิดอ่าวทันที ห้ามเรือทุกชนิดเดินทางไปตามเมืองท่าที่อยู่ในเส้นทางที่ขีดจากแหลมเจ้านายถึงแหลมกระบัง โดยใช้เวลา 3 วัน เพื่อให้เรือต่างๆ ถอยออกไปจากบริเวณนี้ ต่อมาอีก 3 วัน พลเรือตรี ฮูมานนท์ ผู้บัญชาการกองเรือภาคตะวันออกไกล ได้ประกาศปิดอ่าวไทยครั้งที่สอง โดยขยายเขตเพิ่มอีกแห่งหนึ่งระหว่างเกาะเสม็ดถึงแหลมสิง โดยใช้เวลา 3 วัน เพื่อให้เรือต่างๆ ถอยออกไปจากบริเวณนี้เช่นกัน การกระทำของฝรั่งเศสก่อให้เกิดความหวั่นไหวในวงการรัฐบาลไทย บุคคลใน รัฐบาลเริ่มมีข้อตำหนิที่จะยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสแต่ก็ยังลังเลอยู่ด้วย เกรงว่าการที่ด่วนตัดสินใจลงมือไปอาจ ทำให้อังกฤษไม่พอใจเพราะยังไม่ได้รับคำแนะนำจากอังกฤษ ต่อมาพระยามหาโยธาราชทูตไทยประจำกรุง ลอนดอนได้โทรเลขแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่า ลอร์ด โรส เบอรี ให้คำแนะนำว่า รัฐบาลไทยควรยอมรับคำ ขาดของฝรั่งเศส เพื่อรักษาความปลอดภัยของไทย และไม่ควรถะทำสิ่งใดที่จะเป็นการยั่วยุมิตรมหาชนใน ฝรั่งเศสให้โกรธแค้นยิ่งขึ้น (กองบรรณาสาร กต. แฟ้มที่ 21 โทรเลขที่ 22 กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ถึงพระยามหาโยธา ลงวันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ.112 จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ อ้างไว้ในหน้า 155) ใน ที่สุดรัฐบาลไทยได้ตอบตกลงและลงนามในสัญญาและเอกสารประกอบ รวมทั้งบันทึกวาจาด้วย เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม 2436 (ค.ศ.1893)

หนังสือสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสกรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 หนังสือสัญญา 10 ข้อ มีความดังนี้คือ

- (1) รัฐบาลไทยยอมสละสิทธิทั้งสิ้นที่มีอยู่ในดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง และบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำด้วย
- (2) ห้ามเรือรบใหญ่ของไทยเดินในแม่น้ำโขง ทะเลสาบ และลำน้ำที่แยกจากแม่น้ำโขง
- (3) ไทยจะไม่ก่อสร้างด่าน ค่าย คู และที่อยู่ของทหารในเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และในเขต 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง
- (4) ในบริเวณตามข้อ 3 ให้มีกองกำลังลาดตระเวนเท่าที่จำเป็น
- (5) ไทยจะไม่ตั้งด่านโรงภาษีและเก็บภาษีสินค้าเข้าออกในบริเวณที่กล่าวในข้อ (3)
- (6) ไทยจะต้องอุดหนุนการเดินทางเรือในลำน้ำโขงทุกกรณี
- (7) ชาวฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับหรือคนในปกครองฝรั่งเศสก็ดี สามารถไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในเขตที่สงวนไว้ตามข้อ 3
- (8) รัฐบาลฝรั่งเศสสงวนสิทธิที่จะตั้งกงสุลที่ใดๆ ก็ได้ที่คิดว่าเป็นประโยชน์แก่ตน เช่น เมืองนครราชสีมา และน่าน

- (9) ให้ใช้ภาษาฝรั่งเศสเป็นหลักในการพิจารณาความขัดข้องเกี่ยวกับความหมายของสัญญา
- (10) สัญญานี้จะได้ตรวจแก้ไขเป็นใช้ได้ภายใน 4 เดือน นับแต่วันลงชื่อนี้ (กจข. ร.5 ฝ. 18. 2/5 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการกราบบังคมทูล ร.5 29 กันยายน ร.ศ.112 ซึ่งสุวิทย์ พักขาว อ้างไว้ในวิทยานิพนธ์ หน้า 67-68)

อนุสัญญา 6 ข้อ มีใจความดังนี้

- (1) ถอนด่านฝังชายอย่างช้าหนึ่งเดือน ตั้งแต่วันที่ 5 กันยายน ให้เสร็จ
- (2) ให้รื้อถอนป้อมค่ายในจังหวัดที่สงวนไว้ทั้งหมด
- (3) ผู้ก่อเหตุที่ทุ่งเชียงคำเวลานั้น ชำระความพร้อมกันที่กงสุล
- (4) ให้ปล่อยคนลาว ญวน เขมร ฟากตะวันออกไปตามใจชอบ
- (5) ให้ส่งตัวบางเบียนกับพวกและข้าวของที่ยึดไว้ให้กงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ
- (6) รัฐบาลฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ที่จันทบุรีจนกว่าไทยจะได้ปฏิบัติการเรียบร้อยตามสัญญา (กจข. ร.5 ฝ. 18. 2/5 ใจความในสัญญาน้อย 29 กันยายน ร.ศ.112 สุวิทย์ พักขาว อ้างไว้ในวิทยานิพนธ์หน้า 68)

ผลจากการยอมรับเงื่อนไขของฝรั่งเศสประการหนึ่งสำหรับรัฐบาลไทยก็คือ การเกิดคณะกรรมการผสมปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสอย่างเป็นทางการขึ้นในเวลาต่อมา แม้ว่าคณะกรรมการทางฝ่ายฝรั่งเศสจะมีการกระทำอันส่อเจตนาล่วงล้ำดินแดนของประเทศไทยตามข้อกำหนดในสนธิสัญญาดังปรากฏในหนังสือพระยาสุรียานุวัตร ที่เพิ่งมาถึงกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ แจ้งให้ทราบ ว่า ม. ปาวี ได้ทำแผนที่ไทยขึ้นอีกฉบับหนึ่ง โดย “ล่วงล้ำเขตแดนหลายแห่ง” (กจข. ร.5 ฝ. 19/1 สำเนาใบบอกพระยาสุรียานุวัตรกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ 2 ก.ย. ร.ศ.121) แต่รัฐบาลไทยก็ได้ยินยอมให้มีการปักปันเขตแดนให้ชัดเจนระหว่างรัฐไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศส ซึ่งรัฐบาลไทยมีความเห็นว่า รัฐบาลทั้งสองควรจะได้ตกลงทำความเข้าใจกันจะยึดอะไรทางภูมิศาสตร์เป็นเส้นเขตแดน ซึ่งจะต้องลากผ่านเพื่อหลีกเลี่ยงข้อโต้แย้งที่เป็นไปได้ และฝรั่งเศสได้แจ้งให้รัฐบาลไทยทราบล่วงหน้าไว้ตั้งแต่เดือนเมษายน 1903 แล้วว่า จะได้จัดให้มีการจัดการพรมแดนด้านตะวันออกตั้งแต่ทะเลสาบเขมรกับชายฝั่งทะเล ให้เป็นที่ถูกต้อง ก็เกิดปัญหาแก่พระยาสุรียานุวัตรทันที เพราะไม่ทราบว่าดินแดนตรงไหนเป็นของไทย ตรงไหนเป็นของเขมร หลักฐานที่ไทยมีอยู่ขณะนั้นก็มีเพียงแผนที่ของพระวิภาควฑูล ซึ่งขัดกับแผนที่ของฝรั่งเศสอยู่เสมอ จึงรายงานเข้ามายังกรุงเทพฯทันที (กองบรรณสาร กต. แฟ้ม 2.6 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ พระยาสุรียานุวัตร ร่างตราบัวแก้ว มิถุนายน 122 1903)

นอกจากนี้ฝรั่งเศสได้แสดงความสนใจแผ่นดินอินโดจีน โดยเฉพาะที่มีเขตติดต่อกับชายพระราชอาณาเขตไทย ได้จัดให้มีการสำรวจทำแผนที่ เช่น ในเดือนมีนาคม 1904 (122) นายบัวของนาส อุปทูตฝรั่งเศส ได้แจ้งไปยังหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ฉบับหนึ่ง แจ้งว่า

คอเวอนเนอเยเนอราล เมืองอินทุไซนา ได้แจ้งความมาว่า พนักงานแผนที่เมืองอินทุไซนา ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ทำแผนที่เมืองกัมพูชานั้น กำลังตรวจทำแผนที่แขวงเมืองโพธิสัตว์ และได้รับคำสั่งให้ตรวจแผนที่พื้นดินในระหว่างเมืองโพธิสัตว์กับเขตแดนในแขวงเมืองนั้น อุปทูตขอให้เจ้าพนักงานท้องถิ่นฝ่ายไทย ช่วยถือฤกษ์แก่เจ้าพนักงานแผนที่ในเวลาเมื่อจะกระทำการอันเป็นประโยชน์แห่งคุณวิชา และบางทีจะเป็นการจำเป็นที่จะต้องล่องลำเข้ามาในเขตแดนฝ่ายสยาม (กจช. ร.5 ผ. 9/3 เรื่องฝรั่งเศสทำแผนที่ในประเทศอินโดจีน ขอให้ไทยอุดหนุนใบบอกที่ 2/56 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ 2 เมษายน 123)

นอกจากนี้ ฝรั่งเศสยังมาตรวจทำแผนที่อีกหลายอย่าง คือ กัปตันเกรเป นายทหารปืนใหญ่จากเมืองไซ่ง่อนออกไปตรวจทำแผนที่ตามแนวเขาฝั่งขวาฝ่ายตะวันตกของแม่น้ำโขง ตั้งแต่เมืองจำปาศักดิ์ถึงปากหินฆูน (กจช. ร.5 ผ. 9/3 ใบบอกที่ 9/9) เลฟเตเนนต์มาค ไปตรวจทำแผนที่ในดินแดนแม่น้ำโขง กำหนดไปถึงเมืองสุวรรณาเขต (กจช. ร.5 ผ. 9/3 ใบบอกที่ 9/10)

ต่อมาฝรั่งเศสได้เข้ามาทำแผนที่อีก ครั้งนี้ฝรั่งเศสได้ส่งนายร้อยโททหารฝรั่งเศสกับเดอวิแอล นายทหารฝรั่งเศส ออกเดินทางทำแผนที่ระยะทางตั้งแต่เมืองจันทบุรีไปจนถึงเมืองพระตะบอง และได้กลับมาถึงเมืองจันทบุรีเมื่อ 23 มกราคม 120 (กจช. ร.5 ผ. 9/5 เรื่องฝรั่งเศสตรวจทางทำแผนที่ทางเมืองจันทบุรี ใบบอกที่ 1114/10667 จากกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ 1 กุมภาพันธ์ 120)

ครั้งต่อมาคอมมันด์วงแนล ได้ให้นายร้อยโทลียงไปตรวจทางทำแผนที่ ตั้งแต่จันทบุรีถึง เมืองตราด แล้วจะเลยไปถึงเมืองพระตะบองด้วย (กจช. ร.5 ใบบอกที่ 2523/11079 จากกรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลกรมขุนสมมตอมรินทร์ 13 มกราคม 121)

เป็นที่น่าสังเกตอีกเช่นกันว่า หลังจากฝรั่งเศสได้เข้ามาทำแผนที่ทั้งหลาย ไม่ปรากฏหลักฐานได้แจ้งผลการปฏิบัติงานมาให้ไทยทราบเลย

กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จัดการสอบสวนกรมแผนที่กัมพูชาตั้งแต่ทะเลสาบเขมรไปจนถึงชายทะเลอ่าวไทย เพราะการที่ฝรั่งเศสได้จัดทำแผนที่ในบริเวณดังกล่าวหลายครั้ง ย่อมแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสมีเจตนาจะดำเนินการสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งจะเป็นข้อเรียกร้องต่อไทยในกาลต่อมา จึงจำเป็นต้องมีการสำรวจทำแผนที่เพื่อใช้เป็นหลักฐานในการอ้างอิง นับว่าเป็นความรอบคอบของฝรั่งเศส หลังจากไทยได้ทำการสอบสวนกรมแผนที่แล้วจึงพบว่าเส้นพรมแดนดังกล่าวไม่เคยปรากฏว่ามีกรลงหลักหินไว้แต่ประการใด แผนที่สำหรับเจ้าเมืองชายแดนไทยก็ไม่มี หลักฐานที่มีอยู่อย่างเดียวก็คือ หลักฐานทางมนุษยวิทยา กล่าวคือ พลเมืองที่อาศัยอยู่ทางด้านตะวันตกของภูเขาบรรทัดเป็นชาวไทย พูดภาษาไทย ส่วนพลเมืองที่อาศัยอยู่ทางตะวันออกของภูเขาบรรทัดเป็นชาว

เขมร พุทธศาสนาเขมร และเผ่าที่ปรากฏในรายงานของผู้ว่าราชการเมืองบริเวณดังกล่าวถือกันว่าแนวภูเขาบรรทัดเป็นเส้นพรมแดนไทย-เขมร และทั้ง 2 ฝ่าย (ไทย, เขมร) ก็ไม่เคยรุกรานเข้าไปพากฎเขาด้านที่เป็นของอีกฝ่ายหนึ่ง

การตั้งคณะกรรมการปักปันเขตแดนด้านเขมร

ไทยยังต้องการให้มีการปักปันเขตแดนด้านเขมร แต่ฝรั่งเศสหวั่นเหนียวไม่ยอมเจรจาด้วย หลังจากที่ไทยได้ยกเมืองตราดให้ฝรั่งเศสตามพิธีสารต่อท้ายหนังสือสัญญา 13 กุมภาพันธ์ 1904 แล้ว ฝรั่งเศสจึงยอมตกลงตั้งคณะกรรมการผสมปักปันเขตแดน แต่เป็นการปักปันเขตแดนระหว่างเมืองตราดของฝรั่งเศสกับพระราชอาณาเขต

คณะกรรมการทั้งสองฝ่ายจะได้จัดให้มีข้าหลวงออกไปให้ถึงยังท้องที่ในวันที่ 1 มิถุนายน 124 ข้าหลวงฝ่ายไทยมี มิสเตอร์โรบินส์ พร้อมด้วยเจ้าพนักงานแผนที่ คือ มิสเตอร์ปิริส หลวงประภักดิ์ชั้นรชทร-ขุนแกลงการวิกกิจ ข้าหลวงฝ่ายฝรั่งเศส คือ กัปตันติกเซียร์ ต็อกเตอร์แบรง และนายปิริส (Mr. Puris) ผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมืองตราด (กองบรรณสาร กต. แฟ้ม 2.26 แผนกสนธิสัญญาเรื่องการปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศส ที่ 76/2009 จากพระยาศรีสทเทพ-พระยาพิพัฒน์โกษา 5 มิถุนายน 124)

มิสเตอร์โรบินส์กับเจ้าพนักงานแผนที่ได้กลับมาและรายงานการปักปันเขตแดนว่า "เส้นเขตแดนจะตัดผ่านถนนจากบ้านท่าโสมถึงบ้านบ่อลิ่ง และจากบ้านแสนดั่งถึงตราด ระหว่างทุ่งร้างหวายปากน้ำเวนกัปตันติกเซียร์ กับ ดร. แบรง นายปิริส กำหนดไว้ว่า ในการปักปันเขตแดนโดยการทำเครื่องหมายปากต้นไม้ทุกระยะ 500 เมตร (ด. ที่ 76/2909 ลงวันที่ 27 มิถุนายน 124) การปักปันเขตแดนยังดำเนินต่อไป โดยมีหม่อมชาติเดชอุดมเป็นข้าหลวงฝ่ายไทย ออกไปตรวจปักปันเขตแดนพร้อมด้วยข้าหลวงฝ่ายฝรั่งเศส ตั้งแต่ทะเลสาบถึงเมืองตราดตอนหนึ่ง และตั้งแต่เมืองเชียงของถึงเมืองเขมรารัฐตอนหนึ่ง และตั้งแต่ทะเลสาบถึงปากน้ำมูลไปมณฑลอิสานอีกตอนหนึ่ง (กจข. ร.5 ผ. 11/4 เอกสารลับชุดฝรั่งเศส-อังกฤษ (การปักปันเขตแดน) ที่ 167/10285 กรมดำรงมีกราบบังคม ร.5 17 กันยายน 125 (1907) ทั้งนี้ภายหลังสนธิสัญญา 23 มีนาคม 125 จึงไม่กล่าวถึง

เดิมข้อเสนอของฝรั่งเศสต้องการกำหนดเขตแดนแขวงเมืองตราด โดยจะกำหนดเอาแหลมลิงเป็นแดนแต่รัฐบาลฝรั่งเศสให้อินโดจีนถือเขตแดนที่ปากน้ำเวน ซึ่งฝรั่งเศสเรียกว่าคลองสันดั่ง

ฝ่ายไทยเห็นว่าควรกำหนดเขตแดนดังนี้ "จับตั้งแต่จุดตะวันตกที่สุดของแหลมลิงขึ้นไปทางตะวัน ออกตามสันเขาแหลมลิง ไต่ไปสันเขาขุน เขาไม้ซี้ ลงมาจับต้นคลองแจะ ล่องตามลำคลองแจะมาถึงคลองใหญ่ถึงปากคลองห้วยแร้งร่วมคลองใหญ่ ขึ้นตามห้วยแร้งจนสุดยอดถึงเขากอบ ไต่ตามสันเขากอบไปเขากะวาน ต้นลำน้ำโพธิสัตว์ (กองบรรณสาร กต. หมวดสนธิสัญญา หมู่อสัญญา สยาม-ฝรั่งเศส ที่ 91/2053 พระยา

ศรีสหเทพกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ 24 พ.ค. 123)

มีปรากฏการณ์ที่น่าสนใจเกี่ยวกับการเกิดรัฐเชิงดินแดนที่เป็นรูปธรรม ซึ่งได้แก่ “แผนที่” (Map) และผลักดันให้เข้าไปสู่การรับรู้ของสาธารณชนประการหนึ่ง นั่นก็คือ หลังจากมีการตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น ในปีพ.ศ.2430 ได้มีการบรรจุหลักสูตรวิชา “ภูมิศาสตร์” เข้าไปในหลักสูตรการศึกษาทั้งระดับมูลศึกษาและระดับมัธยมศึกษาควบคู่กันกับหลักสูตรวิชา “พงศาวดาร” ในหลักสูตรการเรียนการสอน พ.ศ.2438 มีการบรรจุวิชาภูมิศาสตร์ กำหนดให้นักเรียนในระดับชั้นมูลศึกษาประโยค 3 ตั้งแต่ระดับชั้น 1-4 ได้เรียน (สจข.เอกสาร ร.5 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จ ศึกษาธิการ รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ.117) โดยระบุชัดเจนให้เรียนเกี่ยวกับ “ภูมิศาสตร์สยามและเมืองใกล้เคียง” “ภูมิศาสตร์ฟิสิกส์ แพลนและแผนที่” ภูมิศาสตร์ของโลก การเขียนแผนที่จากสมอง ภูมิศาสตร์ทวีปเอเชียและยุโรป การเขียนแผนที่ในระดับมัธยมนั้น ได้มีการเน้นวิชา ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร ให้มีการเรียนการสอนละเอียดยิ่งขึ้น และเน้นให้มีการวาดแผนที่แสดงให้ชัดเจนโดยระบุความมุ่งหมายของการเรียนการสอนไว้ “เพื่อให้รู้การในโลกกว้างขวางออกไป ความคิดจะได้ขยายออกไปด้วย ไม่หดหู่อยู่เฉพาะที่เห็นด้วยตาหรือได้ยินด้วยหู เพียงใกล้ๆ สั้นๆ กับให้เป็นเครื่องอุตหนุนให้เกิดความรักชาติ และปรารถนาที่จะบำรุงบ้านเมือง” (เรื่องเดียวกัน) (แผนการศึกษาฉบับนี้เป็นต้นร่างของแผนการศึกษาในยุคต่อๆ มา มีการเพิ่มเติมเปลี่ยนแปลงในพ.ศ.2454 แต่ยังคงเค้าโครงเดิมไว้)

แต่อย่างไรก็ดี การเรียนการสอนวิชาภูมิศาสตร์ในระบุนั้นยังไม่มีการจัดพิมพ์แบบเรียนภูมิศาสตร์ขึ้นเป็นมาตรฐาน จนกระทั่ง พ.ศ.2445 รัฐบาลจึงจัดพิมพ์แบบเรียนภูมิศาสตร์ขึ้นเป็นครั้งแรก เป็นแบบสอบอ่านภูมิศาสตร์เล่ม 1-2 และภูมิศาสตร์สยาม โดยให้ความสำคัญของแผนที่เพื่ออธิบายให้รู้ถึงที่ตั้งและอาณาเขตของประเทศสยามและเพื่อนบ้าน (สุมินทร์ จุฑาทู “การกล่อมเกลากิจการการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5 ว. รัฐศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง จุฬาย, 2529, หน้า 44-52.)

3. การปรับปรุงประเทศสู่ความเป็นสมัยใหม่

ความพยายามในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยเริ่มตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมปฏิบัติต่างๆ เพื่อนำรัฐไทยไปสู่ความเป็นอารยะ ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นความตั้งพระทัยของพระองค์ที่จะทำให้เกิดความเจริญทัดเทียมนานาอารยะประเทศในพระราชสาส์นที่ทรงมีไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศต่างๆ

...กรุงสยามมีความโหม่นสเพื่อจะรับสารภาพว่า เพราะแต่ก่อนเรามีความรู้น้อยนักด้วยไม่ได้ไปเที่ยว ไปเห็น ไปฟังการงานในบ้านอื่นเมืองไกลเท่าไรนัก...ชาวแผ่นดินสยามก็ยังไม่เฉลียวฉลาดมีความรู้บ้าง เมื่อได้ฟังการอันละเอียดหรือ

ประหลาดแปลกหูกับการที่เคยมาแต่ก่อน ก็ไม่มีใครจะเข้าใจเหมือนเป็นชาวป่า ตัว อยู่ไกลบ้าน...ก็ในกาลเร็วๆ คิดแต่หลังมาไม่ถึงสิบปี ฟังได้พบกับชาวยุโรป ซึ่งมี ขนบธรรมเนียมบ้านเมืองเรียบร้อยดี แลเป็นไปด้วยเหตุผล ความรู้ของผู้ครอง แผ่นดินฝ่ายสยาม จึงค่อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อน...(ร.4, 2521:50-51)

...แลที่แผ่นดินที่เดี๋ยวนี้ยังเป็นป่าอยู่ ย่อมเป็นที่อยู่แห่งสัตว์ป่าและสัตว์เลื้อยคลาน นั้น ภายหลังคงจะเป็นแผ่นดินอันงามเป็นอยู่สบายแห่งคนมาก ความนี้มิใช่ว่าจะ เป็นไม่ได้ เมืองอังกฤษที่เดี๋ยวนี้ที่เป็นดินดีอยู่ในพวกเหล่าประเทศเมืองยุโรปนั้น แต่ก่อนก็เป็นป่าอยู่...สิบไปเบื้องหน้าเมืองไทยคงจะเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน...(ร.4 ,2521:131)

...ในพระราชอาณาจักรนี้ และพระราชอาณาจักรอื่นใกล้เคียงก็ยังเป็นชาวบ้าน ชาวป่า ถึงผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินจะมีสติปัญญาเห็นการที่ชอบที่ดีแล้วจะคิดอ่านฝ่าฝืน ดัดแปลงให้คนทั้งปวงเห็นหันเข้าประพฤติตามอย่างธรรมเนียมใหม่ๆ ซึ่งเป็นการ ดีเคยให้คนทั้งปวงเห็นหันเข้าประพฤติตามอย่างธรรมเนียมใหม่ๆ ให้เรียบร้อยใน วันหนึ่งสองวันจนปีหนึ่งสองปีก็ได้ด้วยยากนัก...(ร.4, 2521:20)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาวิทยาการต่างๆ ของชาติตะวันตกพระองค์ทรง ตระหนักดีว่า การดำเนินอำนาจของชาติตะวันตกด้วยกำลังโต้ตอบไม่มีทางเป็นไปได้ สิ่งที่ควรจะทำอย่าง ยิ่งคือ การเปิดประเทศคบค้ากับนานาชาติอย่างกว้างขวางกว่าแต่ก่อน การที่จะปิดประเทศเสมือน "เป็นไข่ หูหนวกและดื้อดึง" (ร.4, 2519 .92) ย่อมเป็นการผิดพลาดอย่างใหญ่หลวง

การเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองให้ทันสมัยได้มีขึ้นก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 เช่นโปรดให้ ขุนนางสวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้า เพราะ "ดูคนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลากก็ดี หรือเหงื่อออกก็ดี โสโครกนัก ประเทศอื่นๆ ที่เป็นประเทศใหญ่เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา" (เจ้าพระยา ทิพากรวงศ์, 2504:6)

เมื่อ เซอร์ จอห์น บาวริง เข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ หัวก็ทรงยินยอมผ่อนผันตามวัฒนธรรมตะวันตก เช่น โปรดให้เซอร์ จอห์น บาวริงคาดกระบี่เข้าเฝ้าได้ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ,2504:6) ทั้งยังทรงเป็นกันเองอย่างยิ่ง ถึงกับทรงรินเมรัยแก่บุคคลในคณะทูตเซอร์ จอห์น บาวริง ในการพระราชทานเลี้ยงคืนหนึ่งด้วย (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ,2504:6) ซึ่งทำให้เป็นที่ ประทับใจแก่เอกอัครราชทูตจากสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียเป็นอย่างยิ่ง

มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่างที่ทรงพยายามทำเพื่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย แต่ส่วนมากเห็นได้ชัดเจนเฉพาะในพระนครหลวง เช่น การตัดถนนหนทาง เพื่อให้ชาวตะวันตกได้ "ซื้รถขี่ม้าตากอากาศ" และ "เพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504 .6) พระราชทานที่ดินเพื่อใช้เป็นที่พักศพชาวยุโรป (กชข, ร.4 จ.ศ.1215 เลขที่.93) การเข้าออกของเรือกำปั่นค้าขายที่เพิ่มจำนวนมากขึ้น

พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการสืบทอดแนวพระราชดำริ ปรับปรุงประเทศไปสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ (Modern State) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมทั้งระดับบนจนถึงชั้นพื้นฐาน รูปแบบการปกครองของตะวันตกถูกนำมาใช้มีการวางรากฐานแห่งความเจริญของบ้านเมืองอย่างแท้จริง ขณะเดียวกันวัฒนธรรมตะวันตกก็เป็นที่ยอมรับกันในหมู่คนไทยมากขึ้น

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมที่สำคัญ ได้แก่ การปลดปล่อยลูกทาสซึ่งนำไปสู่การเลิกทาส การเปลี่ยนแปลงสถานะไพร่ให้เป็นคนสามัญและฐานะของขุนนาง ซึ่งแต่เดิมมักสืบทอดโดยสายเลือดมาเป็นการใช้ความรู้ความสามารถตามแบบตะวันตก ดังนั้นจึงกำเนิดพวกปัญญาชนสมัยใหม่ขึ้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีอำนาจในการปกครองอย่างแท้จริง ทรงดำเนินการที่จะปลดปล่อยทาสไปสู่ความเป็นไท โดยมีประกาศให้สำรวจจดทะเบียนและแยกประเภทของทาสไว้ โดยกำหนดว่า

...ตั้งแต่นี้สืบต่อไปให้เจ้าเบี้ยนายเงินผู้มีทาส...ตรวจตราดูลูกทาสของตัวซึ่งเกิดในเรือนเบี้ยว่ามันเกิดปีมะโรงสัมฤทธิศก ปีมะเสงเอกศกเป็นต้นไป ชายก็คน หญิงก็คน ชื่ออะไร อายุเท่าใด ให้สลักหลังกรรมกรรมไว้เป็นแผนก...ช่วยไถ่ผู้คนข้าทาสชายหญิงมาเป็นทาสก็ให้ตรวจดูอายุอีลูกทาสเกิดในปีโรงหรือไม่ถ้ามี...ก็ให้อำเภอกำนัน พร้อมกับกับตัวทาสสลักหลังกรรมกรรมไว้เป็นแผนก ส่วนอายุอีลูกทาสซึ่งติดมาว่าอายุอีมีชื่อนั้นอายุได้เท่านี้จงทูล... (ร.5 ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8.167)

วิธีการดังกล่าวเป็นการเตรียมการในขั้นต้น และต่อมาได้มีประกาศใช้ "พระราชบัญญัติพิทักษ์กระเชียรอายุลูกทาสลูกไทย" พระราชบัญญัติฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามในอันที่จะปลดปล่อยทาสอย่างมีขั้นตอน และเป็นวิธีการหลีกเลี่ยงมิให้ผู้ที่เป็นนายรู้สึกว่าคุณได้ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้มากเกินไป โดยในครั้งแรกนั้นเป็นการปลดปล่อยทาสที่ยังเป็นเด็กคือบรรดาพวกทาสในเรือนเบี้ยซึ่งนายทาสมิได้เสียเงินซื้อมาก่อน โดยกำหนดว่าลูกทาสหรือลูกไทยที่ถูกขายเป็นทาสที่เกิดในปีมะโรงสัมฤทธิศก พ.ศ. 2411 และปีต่อๆ มาเมื่ออายุครบ 21 ปี ให้พ้นจากความเป็นทาส มีฐานะเป็นไท ส่วนทาสที่เกิดก่อนปีมะโรง พ.ศ.

2411 ให้อยู่เป็นทาสตามกฎหมายเดิม นอกจากนี้ข้อพิเศษสำหรับลูกทาสที่เกิดปีมะโรง พ.ศ. 2411 เป็นต้น มาอีกประการหนึ่งคือ ถ้าทาสเหล่านี้ต้องการเป็นไทก่อนที่จะมีอายุครบ 21 ปี ก็สามารถที่จะไถ่ถอนตนเอง ได้ในราคาพิเศษที่ตั้งขึ้นใหม่ และจะสังเกตเห็นได้จากตารางที่ปรากฏต่อไปว่าอัตราการไถ่ถอนทาสที่มีอายุระหว่าง 9-20 ปี จะถูกแบ่งย่อยมากกว่าเก่า และในเวลาเดียวกันอัตราค่าไถ่ถอนทาสในช่วงอายุระหว่างนั้นจะถูก กว่าอัตราเก่ามาก ทำให้เข้าใจได้ว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ทาสที่มีอายุในช่วงเวลาดังกล่าวสามารถไถ่ถอนตนเองได้มากยิ่งขึ้นนั่นเอง

ในระหว่างที่ทรงดำเนินการปลดปล่อยทาสนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการจัดการศึกษาตาม แบบใหม่ควบคู่กันไป ทั้งนี้เพื่อลูกทาสที่เป็นไทจะได้มีวิชาความรู้ สามารถนำไปประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองต่อไปในภายภาคหน้าได้ ทาสค่อยๆ หดไปจากสังคมไทยทีละน้อยจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2448 มีพระราช บัญญัติห้ามขายคนเป็นทาสอีกต่อไป ระบบทาสที่มีควบคู่กับสังคมไทยเป็นเวลาช้านานก็ถูกยกเลิกไป

การปลดปล่อยทาสในครั้งนี้นอกจากจะมีผลต่อสังคมคือ ทำให้ราษฎรส่วนใหญ่ที่เป็นโครงสร้างอัน สำคัญของสังคม ได้รับอิสระและเสรีอย่างไม่เคยมีมาก่อนแล้ว ยังบังเกิดผลดีสอดคล้องกับสภาพการเมือง การปกครองประเทศที่กำลังพัฒนาไปสู่รูปแบบใหม่ในระหว่างนั้นด้วย

นอกจากการเลิกทาสแล้วพระองค์ยังทรงเลิกระบบไพร่ ซึ่งไพร่คือประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ มี หน้าที่ให้แรงงาน ส่วย หรือเงิน แก่บ้านเมืองเป็นการตอบแทนที่บ้านเมืองให้ความคุ้มครอง การใช้แรงงาน ไพร่มีระยะเวลาตามที่กำหนดไว้ เรียกว่า "การเข้าเดือน" ซึ่งในแต่ละสมัยมีระยะเวลาที่ไม่เท่ากัน เช่น สมัย อยุรยา ในเวลาหนึ่งปีไพร่จะต้องเข้าเวร 6 เดือน โดยอาจจะเข้ามารับใช้แรงงาน 6 เดือน แล้วปลดว่างอีก 6 เดือนก็ได้ หรือจะเข้าเดือนนอกเดือนก็ได้ตามลักษณะของงานแต่ละกรม ครั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้ลดลงเหลือเพียง 4 เดือน คือ เข้าเดือนนอก 2 เดือน ในหนึ่งปี (ร.5 ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4:7) ครั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงลดเวลาการ เข้าเดือนอีกเหลือปีละ 3 เดือน และจะเป็นเช่นนี้จนถึงต้นรัชกาลที่ 5 (ร.5 ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 4:7)

ระบบไพร่ก็เช่นเดียวกันกับระบบทาสคือ ได้ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆ ทางสังคมมากมายเช่น รัฐไม่ สามารถควบคุมการใช้แรงงานของคนให้มีประสิทธิภาพ ไพร่หลบหนีการใช้แรงงานมีเป็นจำนวนมาก สมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนจะมีการเปลี่ยนแปลงระบบไพร่ครั้งใหญ่ มีไพร่หลบหนีการ ใช้แรงงานเป็นจำนวนหลายหมื่นคน (กทข. ร.5 บ. 17/25) นอกจากนี้ยังมีปัญหามูลนายทุจริตแสวงหา ผลประโยชน์จากระบบไพร่มากขึ้น ทำให้เงินของรัฐรั่วไหล (ปิยะฉัตร, 2521:61) และที่สำคัญ ความมั่นคง และปลอดภัยของบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการต้องเผชิญภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้มองเห็นว่าทหารที่ได้มาจากจำนวนไพร่ที่ขึ้นไว้ในบัญชีแต่ละปี เป็นวิธีการที่ขาดความแน่นอน และไม่ ปลอดภัยสำหรับสถานการณ์เช่นนั้น ดังนั้นการจัดระเบียบใหม่ในสังคมให้มีทหารประจำการหรือทหาร

อาชีพแทนการใช้แรงงานในระบบไพร่จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่เกิดขึ้นอย่างมีขั้นตอน เริ่มจากปี 2425 โดยมีการตราพระราชบัญญัติทหารออกมาหลายฉบับ มีลักษณะเป็นทหาร 'สมัคร' เสียก่อน (ขจร สุขพานิช, 2519:50-55) เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนคะเต็ด(นายร้อย) ทหารหน้าชั้นที่ข้างวังสราญรมย์ ในชั้นแรกโรงเรียนนี้มีนักเรียนเพียง 40 คน ต่อมาจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทหารหน้ารับเลก ไพร่หลวง และบุตรหมู่ไม่ว่าหมู่ใดกระทรวงใด เข้ามาเป็นทหารในกรมทหารหน้าที่ด้วย โดยระบุว่าเมื่อไพร่เหล่านั้นเข้ารับราชการกรม 5 ปี จะพ้นจากหน้าที่ประจำการ และในระหว่างที่รับราชการอยู่นั้นได้รับพระราชทานเครื่องแบบสัทหลาดสีดำและเงินเดือนอีกเดือนละ 10 บาท พร้อมทั้งอาหารวันละ 2 เวลา ข้อจูงใจดังกล่าวทำให้มีผู้มาสมัครเข้ารับราชการในกรมทหารหน้านี้มากจนเกินความต้องการ ต้องปิดรับสมัคร (ภาวดี มหาจันทร์, 2518:127) การได้ทหารสมัครจำนวนมากนี้ทำให้เกิดกองทหารชั้นหลายกองทัพ แบ่งเป็นกองทหารม้า กองทหารดับเพลิง กองทหารช่าง เป็นต้น (ภาวดี มหาจันทร์, 2518:127) การประกาศรับสมัครทหารในปี 2525 นั้น จากการศึกษาของขจร สุขพานิช ได้กล่าวว่าเป็นกรรมวิธีเริ่มแรกของการแปลงไพร่มาเป็นพลเมือง (ขจร สุขพานิช, 2519:50-55)

ขณะที่ใช้นโยบาย 'ทหารสมัคร' นั้น รัฐได้พยายามสร้างความคลี่คลายให้เกิดแก่ระบบไพร่มากยิ่งขึ้น ด้วยการออกประกาศหรือพระราชบัญญัติควบคู่กันไปด้วย เช่น ปี 2439 (ร.ศ.115) มีพระราชดำริให้ผ่อนคลายภาระของทหารลง จากเงินที่ไพร่หลวงเสียต้องเสียให้รัฐคนละ 18 บาท ลดเหลือเพียงคนละ 6 บาท และต่อมาได้มีประกาศเปลี่ยนแปลงการควบคุมเลก พ.ศ. 2442 (ร.ศ.118) ให้มีการสำรวจบัญชีสำมะโนครัวไพร่ขึ้น บัญชีตามท้องที่ไพร่อาศัยอยู่(ก่อนหน้านั้นจะขึ้นบัญชีตามมูลนายที่ดินสังกัดอยู่) เมื่อไพร่จะโอนไปอยู่ที่ใดจะต้องมีการโอนสำมะโนครัวนั้นไปด้วย ผู้ที่ทำหน้าที่รับผิดชอบและควบคุมสำมะโนครัวนี้คือ นายอำเภอ และ กำหนดในแต่ละท้องที่ ในปีเดียวกันนี้เองได้ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นชายฉกรรจ์และปลดชราใหม่จากเดิมที่กำหนดระดับความสูงเสมอไหล่ 2 ศอกครึ่ง และปลดชราเมื่ออายุ 70 ปี มาเป็นอายุ 18 ปี และปลดชราเมื่ออายุ 60 ปี ซึ่งเป็นระเบียบที่มีความแน่นอนมากกว่า (ร.5 กฎหมายประจำศก.เล่มที่ 17:117-118)

ครั้นใน พ.ศ. 2448 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะทหาร ร.ศ.124 เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบทหารจากการ 'สมัคร' มาเป็น 'เกณฑ์' โดยกำหนดให้ไพร่ที่มีอายุ 18-20 ปี ต้องเข้ามารับการคัดเลือกเป็นทหารทุกคนในแต่ละปี คนที่ได้รับการคัดเลือกจะต้องเข้ารับราชการเป็นทหารในกองประจำการมีกำหนดเวลา 2 ปี จึงปลดเป็นกองหนุนแล้วไม่ต้องเสียเงินค่าราชการใดๆ อีกต่อไปจนตลอดชีวิต ส่วนคนที่ไม่ได้รับ การคัดเลือกจะเสียเงินให้ราชการแทนหรือรอไว้สำหรับการคัดเลือกในปี ต่อไปได้(กพข. ร.5.ก.13.2/21) ฉะนั้นจึงถือได้ว่าปีดังกล่าวเป็นปีที่มีความสำคัญมากเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงไพร่ให้เป็นคนสามัญ อย่างไรก็ตาม พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนี้ก็ไม่ได้ประกาศใช้พร้อมกันหมดทั้งประเทศ แต่จะค่อยขยาย ไปเรื่อยๆจนถึง พ.ศ. 2459 จึงประกาศบังคับได้อย่างทั่วถึง (ขจร สุขพานิช, 2519:88-89) และในปี พ.ศ.2468 จึงมีการเขียน

อายุทหารเกณฑ์จาก 18 ปี เป็น 20 ปี (ขจร สุขพานิช, 2519:88-89)

ดังนั้นไพร่ทั้งหลายจึงกลายเป็นอิสระ สามารถเลือกที่ทำมาหากินและอาชีพได้ตามใจชอบ สามารถรับจ้างทำงานได้ อันส่งผลต่อสภาพเศรษฐกิจของประเทศที่เจริญขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการศึกษาทั้ง ตามแบบแผนประเพณีและสมัยใหม่ ทรงเห็นความจำเป็นในการรับวัฒนธรรมตะวันตก เพื่อนำมาพัฒนาประเทศ เช่น การเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกาย ทรงผม การเข้าเฝ้าถวายคำนับ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ:165) ในคราวเสด็จประพาสสิงคโปร์ครั้งแรก ก็เพื่อศึกษาวิธีการปกครองและความเจริญของดินแดนที่อยู่ภายใต้การปกครองของประเทศตะวันตกที่จะนำมาปรับปรุงประเทศ รูปแบบการปกครองที่ทรงปฏิรูปแบ่งเป็น 12 กระทรวง ก็โปรดให้ศึกษาจากแบบแผนของตะวันตกเหมือนกัน

ค่านิยมของตะวันตกหลายอย่างได้เป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้ที่ทันสมัยนั้น เช่น มีการตั้งสโมสรหัตถ์เต็นท์ การนั่งโต๊ะกินอาหารแบบฝรั่ง ถีบจักรยาน ขับรถยนต์ (เรื่องเดียวกัน) การส่งลูกหลานไปเรียนต่างประเทศ โดยเฉพาะในอังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมนี ผู้ที่มีโอกาสเช่นนี้ มักเป็นลูกของเจ้านายที่ร่ำรวย และผู้ที่สามารถแข่งขันชิงทุนเล่าเรียนได้ บุคคลเหล่านี้เมื่อสำเร็จกลับมากจะเป็นผู้มีส่วนในการเผยแพร่วัฒนธรรมต่างๆ ของตะวันตกอีกทางหนึ่ง และจะค่อยๆ มีบทบาทสำคัญในวงราชการจนเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงนำรูปแบบการปกครองของตะวันตกมาใช้ในพ.ศ.2475 หลังจากที่เคยมีความพยายามมาแล้วในพ.ศ. 2427 และ 2454

การปรับปรุงการแต่งกายภายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเชิดชูวัฒนธรรมไทยสำหรับชาย ในระยะแรกนิยมแต่งกายแบบสากลเฉพาะใช้เสื้อนอกและคอผูกเนกไทหรือโบบแบบหูกระต่าย แต่ยังคงนุ่งผ้าม่วงและสวมถุงและรองเท้า ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งกายแบบราชการ (เรื่องเดียวกัน) คือสวมหมวก เสื้อนอกลูกกระดุมห้าเม็ด สวมถุงเท้าและรองเท้า ซึ่งได้ถือกันสืบต่อมาจนถึงสมัยการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งได้เปลี่ยนไปเป็นการแต่งกายแบบสากล ในระยะที่มีการแต่งกายแบบราชการ ผู้ชายก็เปลี่ยนทรงผมจากไว้ทรงมหาดไทยมาตัดแบบรองทรงชาวตะวันตก และบางคนนิยมไว้หนวดอีกด้วย สำหรับสตรีเริ่มแต่งผมและสวมเสื้อแบบตะวันตก แม้ว่าจะยังเป็นผมสั้นเป็นส่วนใหญ่ และนุ่งโจงกระเบน เจ้านายและสตรีชั้นสูงนิยมสวมถุงเท้าและรองเท้า ส่วนราษฎรทั่วไปทั้งชายหญิงแต่งกายสวมเสื้อกระบอกเรียบๆ และมักจะนุ่งผ้าพื้น นอกจากนี้ยังมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างพื้นฐานทั่วไป เพื่อช่วยให้เศรษฐกิจของประเทศดีขึ้นการจัดการศึกษา การปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคม เพื่อช่วยให้เศรษฐกิจของประเทศดีขึ้น การจัดการศึกษา การปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคม โดยการยกเลิกระบบทาส และระบบไพร่ การนำรูปแบบการปกครองจากตะวันตกมาใช้ในการวางรากฐานการสร้างความสำเร็จแก่บ้านเมือง (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2530:179) ดังตัวอย่างการส่งเสริมให้มีการขุดคลองเพื่อประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ ดังความว่า

...การค้าขาย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองเป็นอันมาก ทวีการไถนา ให้ราษฎรได้โคกทรัพย์ยิ่งขึ้น และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างทางรถไฟเพื่อรับส่งคนโดยสารกับบรรทุกสินค้าไปมารวดเร็วขึ้น กับได้ทรงอุดหนุนให้มีเรือใหญ่น้อยเดินรับส่งสินค้าและคนโดยสาร ได้โปรดเกล้าฯ ให้ติดต่อการสากลไปรษณีย์โทรเลขเพื่อการสื่อสารไปมาค้าขายสะดวกรวดเร็ว จนการค้าขายมีสรรพสินค้าต่างๆ มาเจือจันในพระราชอาณาจักรบริบูรณ์ยิ่งขึ้น...ข้อซึ่งทรงทูลบำรุงให้พระราชราษฎรมีความสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์นี้ เป็นเครื่องหมายแห่งพระเมตตาคุณอีกประการหนึ่ง... (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ:94)

การสนับสนุนให้เกิดความเจริญทางด้านเศรษฐกิจ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ได้วิเคราะห์ไว้ว่า มีลักษณะของการตั้งประชาชนเข้าสู่ระบบการแบ่งงานกันทำ (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2531:171) ซึ่งเป็นภาระชี้ให้เห็นถึง 'พันธกิจ' ของประชาชนที่ต่อสังคม ที่ค่อยๆ เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในรัฐดังกล่าว

...แท้จริง ประชชนที่ตั้งควบคุมเป็นหมูกันนี้มีหน้าที่ต่าง ๆ กัน แลอาศัยกันและกันบ้างก็มีหน้าที่ทำการปกครองป้องกันอาณาเขตและประชาชน แต่อันตรายภายในคอยห้ามไม่ให้คนทั้งหลายทำลาลจเบียดเบียนกันเอง แต่อันตรายภายนอก อันจะมีมาแต่ข้าศึกศัตรูมาบุกรุกมาย่ำยี รักษาความสงบเรียบร้อยให้เป็นไปเพื่อคนเหล่าอื่น ได้โอกาสทำธุระหน้าที่ของตน บางพวกเป็นคนประกอบกิจในศาสนาตั้งอยู่ในลัทธิปฏิบัติด้วยตน แลฝึกสอนคนอื่นให้นิยมในธรรมที่ชอบ...บ้างเป็นครูสอนศิลปวิทยา...บางพวกเป็นพาณิชย์ทำการค้าขาย.....บ้างประกอบหัตถกรรมทำของให้ที่สำเร็จด้วยฝีมือมีประการต่างๆ สัมพันธ์พัสดุที่เป็นอุปการะแก่ชีวิตแลความสุขของคนทั้งปวงให้บริบูรณ์ขึ้น บางพวกมีแต่ร่างกายก็เที่ยวรับจ้างเขาใช้ เป็นกำลังงานนั้นๆ ให้สำเร็จ ถ้าพวกใดพวกหนึ่งขาดไปพวกอื่นก็จะมีอันตรายหรืออยู่ไม่เป็นสุขความมีอยู่พร้อมเพรียงกันทุกพวกนี้แล เป็นเหตุแห่งความผาสุกของกันและกันเหมือนเครื่องสัมภาระอันประกอบถูกที่ ควบคุมกันและกันตั้งอยู่ได้เป็นเรือนฉะนั้น (พระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณ, 2504:75-76)

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 5 อันเกิดจากการที่กลุ่มต่างๆ มาอยู่ร่วมกันและต่างก็ทำหน้าที่ของตนอยู่ในชุมชนหนึ่งๆ การรับรู้ 'ผลรวม' ของหน่วยย่อยในสังคมเช่นนี้มีความสำคัญอย่างไร เพราะเมื่อประกอบเข้ากับขอบเขตของรัฐที่อำนาจขององค์อธิปัตย์แผ่ ออกไปถึงอย่างเป็นจริง

ที่ใช้ได้ว่ากลุ่มคนกลุ่มไหนเป็นกลุ่มคนที่อยู่ได้อานาจตนเองแล้ว ได้ทำให้เกิดการอธิบาย 'การที่ตนอยู่ร่วมกันในพื้นที่หนึ่งและทำให้เกิดผลรวมขึ้นมา' ว่าเป็นการรวมกันเป็น 'ชาติ' ขึ้นในรัชกาลที่ 5 (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2531:172)

ความคิดเรื่อง 'ชาติ' ที่เกิดขึ้นนี้ก็ได้ออกปลุกฝังทั้งทางด้านการศึกษาและด้านอื่นๆ เช่น การแสดงพระราโชวาทที่ต่างๆ (ร.5 พระบรมราโชวาท, 2516:3/2) 'ชาติ' ได้เริ่มเป็นจุดหมายที่ทุกคนจะต้องพลีแรงกายแรงใจเพื่อที่จะก่อเกิดประโยชน์แก่ชาติ ซึ่งท่ามกลางการเกิดความคิดเรื่อง 'ชาติ' ก็ได้ก่อให้เกิดความคิดเรื่อง 'พันธกิจ' ขึ้นมาด้วย อันเป็นความคิดที่ดีมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่น อยู่กับความคิดเรื่อง 'ชาติ' นี้ กล่าวคือด้วยการที่ชนชั้นนำมีความคิด ทางเวลาแบบใหม่คือความคิดที่ว่าชีวิตมนุษย์และสังคมนั้นเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ก้าวหน้าขึ้นด้วยสติปัญญาความสามารถของมนุษย์เอง และชีวิตมนุษย์นั้นสั้น ส่วนเวลาของสังคมนั้นยาวนานกว่า (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2531) เมื่อประกอบเข้ากับความคิดเรื่อง 'ชาติ' ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงทำให้เกิดความคิดเรื่อง 'หน้าที่พลเมือง' หรือ 'พลเมืองดี' ขึ้นมา ซึ่งก็คือความคิดที่ว่าในฐานะส่วนหนึ่งของชาติถึงทำหน้าที่อย่างไรให้ตนเอง และชาติก้าวหน้านั่นเอง .ใดด้านหนึ่งนั้นถ้าหากแต่ละคนทำให้ชีวิตของตนเจริญก้าวหน้า 'ชาติ' ก็ย่อมเจริญก้าวหน้าด้วย

การปรับปรุงประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเน้นถึงการกระทำดังกล่าวจะทำให้ประเทศมีความศิวิไลซ์ ดังปรากฏความว่า

...คำว่า ศิวิไลซ์..ก็คล้ายกับคำในภาษาไทยเราว่า 'เจริญดีแล้ว' นั้นเอง และจะอธิบายออกไปอีกให้กว้างขวางก็คือ มนุษย์ชาติใดที่เรียกว่า ศิวิไลซ์แล้วนั้นคือเป็นผู้ที่มีความรู้จักผิดชอบ ประพฤติตนถูกต้องตามธรรมจริยา...พูดแต่อย่างๆ ก็คือคนชาติศิวิไลซ์นั้น คือคนประพฤติตนเป็นผู้ดี มีความสุภาพเรียบร้อย...และมีความตั้งใจที่จะทำประโยชน์ให้บ้านเมืองของตนเจริญขึ้นอยู่เสมอ...บ้านเมืองที่ศิวิไลซ์มากนั้น ก็คือบ้านเมืองที่ราษฎรพลเมืองเป็นคนศิวิไลซ์โดยมากราษฎรพลเมืองเหล่านี้ ย่อมตั้งใจช่วยกันทำงานบ้านเมืองจึงเจริญ (ขุนธรรมาภาคพาที, 2477:153-159) และพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะผู้นำที่จะนำพาประเทศไปสู่ความ 'ศิวิไลซ์'

...ผู้ที่กระทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองของเราอย่างสูงสุดในปัจจุบันนี้ซึ่งควรที่เราทั้งหลายจะระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณและทั้งจะเป็นที่ฝัง อยู่ในน้ำใจของเรา และคนทั้งหลายที่จะเกิดมาในภายหลังๆ ต่อไปไม่รู้เสื่อม นั้น ก็คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรา ซึ่งเป็นที่ซึ้งทราบอยู่ในน้ำใจของเราทั้งหลายทั่วทุกคนแล้วว่า ไม่อาจจะพรรณนาพระมหากษัตริย์คุณ ซึ่งพระองค์ได้มีต่อเราทั้งหลาย

ให้สิ้นสุดลงได้ กล่าวคือ พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและอาณาประชาราษฎร์ให้ได้รับความสุขสำราญ และทรงจัดการให้ชาติบ้านเมืองเจริญขึ้นพ้นจากอำนาจย่ำยีของประเทศต่างๆ ที่มีกำลังยังอยู่ในโลก ในสมัยอันนับว่าสำคัญที่สุดคือเป็นหัวต่อแห่งสมัยที่เราจะก้าวล่วงจากความทึบเข้าสู่ความศิวิไลซ์ เป็นการยากที่จะดำเนินข้ามให้พ้นปราศจากอันตราย...เมื่อ ศก 116 พระองค์ทรงพระราชอุทิศสาส์นทรงทรมารกาย เสด็จพระราชดำเนินจากพระนครฝ่าคลื่นลมออกไปประพาสนานาประเทศในทวีปยุโรป เพื่อประโยชน์สำหรับความเรียบร้อยและความเจริญแก่ประเทศเรา โดยมีทรงคิดแก่ความยากลำบาก...(พระไพศาลศิลปศาสตร์ และหลวงญาณวิจิตร, 2448:229-231)

การปรับปรุงประเทศสู่ความเป็นสมัยใหม่ ส่งผลต่อการค้นคว้าเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของประเทศที่จะแสดงให้เห็นว่า เป็นชาติบ้านเมืองที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน มีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของตนเอง และทำให้เกิดความรักชาติบ้านเมืองของตนเอง ดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

...ประเทศทั้งหลายซึ่งได้ควบคุมกันเป็นชาติและประเทศขึ้น ย่อมถือว่าเรื่องราวของชาติตนและประเทศตนเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งจะพึงศึกษาและพึงสั่งสอนกันให้รู้ชัดเจนแม่นยำ เป็นวิชาหนึ่งซึ่งจะได้แนะนำความคิดและความประพฤติซึ่งจะถึงเห็นได้เลือกได้ในการที่ผิดและชอบชั่วดี เป็นเครื่องชักนำให้เกิดความรักชาติและรักแผ่นดินของตัว ถึงแม้ว่าเรื่องนั้นจะเป็นเรื่องที่ชั่วช้าความไม่ดีนั้นมาปรากฏขึ้นอีกในเวลาซึ่งเราทั้งหลายเป็นผู้ทำเหมือนตัวละครที่ท่าบทยู่ในเวลานี้ ถ้าเรื่องใดที่ดีก็ทำให้ใจคอเฟื่องฟูให้เกิดความเย่อหยิ่งขึ้นในใจ ซึ่งจะใคร่ได้และจะใคร่รักษาความดีนั้นไว้ ทั้งจะใคร่ทำขึ้นใหม่ให้เทียมเคียงกัน หรือให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าเก่า...แต่ประเทศโดยมากในชั้นปัจจุบันนี้ มักจะตั้งตัวเป็นปีกแผ่นดินราว 1,000 ปี เมื่อมีหนังสือเรื่องราวซึ่งเป็นหลักฐานมั่นคง...แต่ความรู้ยืดยาวขึ้นไปเช่นนี้ ย่อมมีในประเทศที่มีแบบแผนเป็นหลักฐานในบ้านเมืองที่มีความรุ่งเรืองแล้วในสมัยนั้น ถ้าหากว่ายังเป็นเมืองที่คงป่าเถื่อนไม่รู้จักเล่าต่อกัน ก็รู้ได้เพียงชั่วอายุคน บ้านเมืองเช่นนี้ก็ยังคงอยู่...กรุงสยามนี้เป็นประเทศที่มีเคราะห์ร้ายถูกข้าศึกศัตรูซึ่งคิดทำลายล้างอย่างรุนแรง...แต่ความเจริญบริบูรณ์ดี บางกาลบางสมัย ถ้าจะนับก็จะได้ถึงพันปี...ไม่ใช่จะเป็นชาติที่จะเล่าเรื่องราวไม่เป็นเช่นคนดำหัวหยิก เว้นแต่เป็นชาติที่ไม่ชอบแต่งหนังสือจึงได้แค่คำบอกเล่าต่อๆ กันมา...(ร.5 พระราชดำรัส ร.5 สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศสยาม, 2511:40)

ซึ่งแนวความคิดลักษณะนี้ ปรากฏให้เห็นได้ในพระราชนิพนธ์ เที้ยวเมืองพระร่วง ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึง 'ความเจริญ' ในอดีตแห่งประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชาติ ดังความว่า

'ชาติไทยเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่ชาติที่เป็นคนป่า หรือที่เรียกตามภาษาอังกฤษ 'อันซิวไลซ์'
ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมามากแล้ว' (ร.6 เทียวเมืองพระร่วง:คำนำ)